

Kádár Pál

Életrajz

Kádár Pál egy lipótvárosi házban lakik a feleségével. Idős kora ellenére a legutóbbi időkig megtartotta orvosi praxisát. Békés, nyugodt ember, aki fontosnak érzi, hogy emlékezzen mindarra, ami vele és családjával történt.

A családi hagyomány szerint, már amennyire én az apai ágról hallottam, az őseim valahonnan Spanyolországból vagy Portugáliából kerültek Erdélybe. Az apám apja még Kohn volt. Ő eredetileg Bihardiószezen élt, kis szatócs volt, és Bihardiószezgről települt át Debrecenbe [*Bihardiószeg (Érdiószeg) - nagyközség volt Bihar vm.-ben, 1891-ben 5700, 1910-ben 6300 lakossal (gr. Zichy Ferenc uradalmának székhelye), az Érmellék bortermelésének egyik központja. Trianon után Romániához került. - A szerk.*]. Debrecenben is szatócs volt. Feleségül vette a Spitz Róza nevű asszonyt, attól született egy leánya 1888-ban, azután 1890-ben született apám, ennek a szülésnek a

következtében a nagyanyám meghalt. Két kiskorú gyerek volt - az egyik újszülött - meg egy szatócsbolt, meg kellett nőszülni. Ahogy ilyenkor szokás volt a régi zsidóknál ugye, sádhén közvetítésével feleségül vett egy Ornstein Hermina nevű asszonyt, akitől aztán több gyerek született még. Ezek apám féltestvérei voltak. Nagyapám szegény ember volt, de - szintén lehet mondani, ahogy a korabeli zsidó családoknál szokás volt - az elsőszülött fiút megpróbálták taníttatni. Az apámat már gyerekkorától kezdve úgy nevelték vagy taníttatták, hogy majd diplomás ember legyen belőle, és így jutott el oda, hogy orvosi egyetemre ment, és orvos lett.

Sajnos a nagyapám abban az időben, amikor én bekerültem gimnáziumba, Debrecenbe, már teljesen demens volt, szklerotikus vagy Alzheimeres volt, azt nem tudom, de nem tudta ellátni önmagát, ővele én már nem tudtam beszélni. A szatócsbolt megmaradt, a mostohanagyanyám vezette. Ellátta a nagyapámat, a háztartást, és vezette ezt a kis szatócsboltot. A két bátyám, akik szintén Debrecenben jártak gimnáziumba, náluk laktak, a nagyszülőknél. Azt hiszem, hogy ez volt a módja annak, hogy apám anyagilag úgy támogassa őket, hogy az ne segélyként hasson. Én oda rendszeresen kijártam. Láttam a nagyapámat abban az állapotban és a nagyanyámat, mármint a mostohanagyanyámat, aki mindent megtett a nagyapámért is meg az unokáiért is. Remekül főzött, imádtam kijárni, már a kaja miatt is. A Kishegyesi úton laktak, az már a külvárosa volt Debrecennek. Ha szemben állunk a Nagytemplommal, balkéz felé esett a Hatvani utca, annak folytatása volt a Kishegyesi út. Mélyen vallásos emberek voltak. Az apai nagyapám - ezt apám mesélte - állítólag jeles talmudista volt. De erről közelebbit nem tudok, csak ezt az apai történetet, amit átvettem.

Nem tudom, hol született az anyai nagyapám. Ornstein Mórnak vagy Móricnak hívták. Ő tulajdonképpen debreceni volt, de nem Debrecenben lakott. Vallásos ember volt. Az anyai nagyapám és azt hiszem, már az ő apja is állandóan ilyen földbirtokokon intéző-, gazdatisztszerű munkát végzett [lásd: birtokkezelés]. Mikor én ismertem, tehát az én gyerekkoromban vagy diákkoromban már Debrecenben élt. Tulajdonképpen nem bent lakott a városban, hanem kint [a város külső területén]. A gyerekei többnyire bent laktak. Az apai [Kohn] nagyapám feleségül vette Ornstein Herminát. Az ő testvére volt Ornstein Mór, akinek volt egy lánya, Ornstein Margit, aki két évvel később született, mint apám. Idővel, minthogy az apai nagyanya és az anyai nagyapa testvérek voltak, szükségszerűen a családi kapcsolatok összehozták a család férfi és lány tagjait. Az apám meg az anyám, Margit, akik ilyen módon jogilag unokatestvérek voltak, egymásba szerettek, és házasság lett belőle. Vér szerinti rokonság nem volt.

Az Ornstein házban még egy érdekes dolog van. A legidősebb fiú, Lajos apámmal egy évben, egy hónapban és egy napon született. Mind a ketten 1890. november tizenhetedikén. Ez az Ornstein fiú szintén a legidősebb fiú volt, és szintén úgy nevelték, hogy majd diplomás ember legyen, és mit ad Isten, ő is az orvosi pályát választotta, és aztán később, már Pesten jártak együtt egyetemre, együtt laktak, együtt diplomáztak. Furcsa véletlene a sorsnak.

Az anyai nagyanyámat Grósz Herminának hívták, egyszerű háztartásbeli volt. Semmi különös nem tudok mondani. Én sokat jártam hozzájuk, mert imádtam gyerekként az istállókat ott a tanyán. Amikor erdőirtás volt, együtt laktak az erdőben, egy nagy földkunyhóban a munkásokkal, és a kunyhó közepén óriási kondérban főtt a slambuc, amit együtt ettünk, szóval ezek ilyen gyerekkori kalandok voltak [A slambuc bográcsban főzött, megpirított, hagymás krumpilis tészta. – A szerk.]. Ő előbb halt meg, mint a nagyapám. A nagyapám 1938 körül halt meg, az egyik fiánál volt éppen Pesten, elaludt, és meghalt.

Az apám testvérei voltak a Dezső, Ödön, Zoltán, azt hiszem, több fiú nem volt. Volt az apám édestestvére, a Hermina. Volt egy Ágnes, aki már a második házasságból származott, aztán Magda és Margit. Az egyik testvére, a Dezső mindent csinált, az én emlékeimben úgy él, mint egy szélhámos. Néha megjelent apámnál, hogy segítse ki anyagilag. A Zoltán vízvezeték-szerelő volt, nálunk, Vállajon ő csinált fürdőszobát, az elsőt Vállajon. Az apám segítségével ment el Palesztinába a háború előtt, 1936-ban vagy 1937-ben. Akkor már mindenki tudta, hogy bajok lesznek. Mindenki? Szóval sokan érezték. Ő úgy ment ki Palesztinába, hogy kvázi helyet csinál a család többi tagjának. Apám segített neki anyagilag, hogy kijusson, de aztán nem csinált helyet senkinek. Ott élt Izraelben, és ott is halt meg. Az Ödön szintén ilyen szatócsféle volt, a Téglavetőnél. A Kishegyesi úton, Debrecenen kívül volt körülbelül két kilométerre egy Téglavető nevű helység. Azért volt Téglavető a neve, mert ott a vályogvetés rendszeres foglalkozás volt [A „Téglavető” voltaképpen egy, még a dualizmus korában kialakult nyomornegyed volt Debrecen mellett, majd később már a város egyik „külvárosának” számított. Az itteni téglagyárban állították elő a 19. századvég nagy építkezéseihez szükséges téglát nagy részét. – A szerk.]. Ödönnek volt két fia, az egyik most is él kint, Izraelben. Ő itt a cionista mozgalomnak lett nagyon aktív tagja, és közvetlenül a háború után sok zsidó csoportot segített ki Csehszlovákián keresztül Izraelbe [lásd: cionizmus; cionizmus 1938 és 1940 között Magyarországon], aztán a végén kapott egy „fülest”, hogy ő is menjen, mert szimatoltak utána. A másik fia pedig itt él, Pesten jelenleg is. A Hermina férjhez ment, háztartásbeli volt, nem tudom, mit csinált a férje, csak azt, hogy szegény emberek voltak. Neki is született két gyereke, mind a kettő részt vett az illegális kommunista mozgalomban a háború előtt, a lánya, azt

hiszem, a háború után is különböző párt-, és állami funkciókat töltött be, már meghalt. A fia munkaszolgálatos volt, ott halt meg. Az Ágnes [az apa féltestvére] szintén férjhez ment egy férfihoz, aki általában tisztviselői, irodai munkákat végzett. Ágnest és a gyermekét deportálták, és ott pusztultak el. A férje visszakerült a deportálásból, és itt élt aztán Pesten, amíg meg nem halt, másodszer is megnősült, de a másik házasságból már nem volt leszármazott. A Margit [az apa féltestvére] férje Kuti Jenő volt, Debrecenben volt ügyvéd és publicista-újságíró, kritikákat írt. Egy jó nevű ember volt. Deportálásában halt meg, ahogy a fia, a Zsiga is.

Az anyai, Ornstein nagyapámnak volt a legnagyobb fia a Lajos, az egy kitűnő, jó nevű orvos volt Debrecenben, aztán egyetemi magántanár is lett. Volt a László, az pedig nagyon jó nevű ékszerész volt Pesten a két háború között, és még a második világháború után is. Amikor államosították, akkor minthogy ő ékkőszakértő volt és tervezőékszerész, az Állami Pénzverdében volt az ékszerosztálynak a vezetője. Aztán volt az anyám, Margit. Pirka – azaz Piroska, mi Pirkának becéztük – volt anyámnak a húga, én annál laktam mint diák Debrecenben. És a Böske, Erzsébet. Ezek voltak a lányok. A Pirka fehéreneművarró volt. Ő is férjhez ment, de aztán a férje valami anyagi zűrbe keveredett, nem tudom pontosan, milyen csalási ügybe, és akkor elváltak. Nem azért váltak el, mert nem szerették egymást, vagy idegen személy van a dologban, hanem a férj nem akarta, hogy az asszony az ő anyagi zűrjei miatt valami bajba keveredjen, és akkor önként és dalolva elváltak. A Böske szintén férjhez ment, lehet, hogy családi hagyomány miatt, szintén egy tanyasi intézőhöz. Debrecen közelében, egy Bagipusztá nevű tanyán laktak, nagyon szerettünk oda kijárni Debrecenből. Gyerekek voltunk, és ott óriási kert volt, és óriási zabákat lehetett rendezni. Meg egyáltalán a tanyasi környék is jó volt. Böske és a gyereke is, férje is, mind a hárman odavesztek.

Anyám egy tiszta római katolikus sváb faluban élt, Vállajon [Vállaj – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 2000, 1910-ben 2600, 1920-ban 2700 lakossal. – A szerk.]. Nem volt vallásos a vallás értelmében, de istenfélő, hívő volt. Péntek este gyertyát gyújtott, imádkozott, a nagyünnepeken átjárt a szomszéd községbe [Mérkre], ahol egy nagyon szegény, nagyon kis hitközség volt, ahol tíz zsidó család volt. Apám teljesen ateista volt, de apámban az volt a lényeges vonás az ateizmusa mellett, hogy ő elfogadta mindenkinek a hitét. Tehát ha valaki hívő volt, akkor apám elfogadta, hogy ez az ember hívő. Ez egyébként rendkívül fontos volt az orvosi munkájában is. Abszolút toleráns ember volt. Bármilyen hitkérdésekben, de egyébként is toleráns ember volt, kivéve az én rosszaságomat. Én tényleg vad kölyök voltam, anyám nem bírta velem. Amikor már nem tudott mit kezdeni a vadsággal, akkor bezörgetett apámhoz a rendelőbe, hogy fékezzen meg. Arra volt ideje, hogy kijött, elvert korbáccsal, nem nagyon, módjával. Nem volt arra ideje, hogy megbeszélje velem a dolgokat. Erre majd később került sor.

Anyám tudta, hogy az apja vallásos is és kóser, ezért otthon Vállajon tartott egy külön edénykészletet, húsost meg tejest, hogy kóser háztartást tudjon vezetni, ha az apja meglátogat minket [lásd: étkezési törvények]. Persze az apa tudta, hogy ő [a lánya] disznót tart, hogy nem tartja be igazán a vallási szokásokat és így tovább, ezért nem jött Vállajra, mert nem hitte el, hogy ott őt kóser módon tartják. Ha eljött egyszer vagy kétszer, úgy kezelték, hogy külön módon a kóser meg nem kóser dolgok, tehát betartotta anyám ezeket. Egyetlen másik gyereke nem tartotta be már a kóser szokásokat, de azoknak elhitte...

A széderestet mindig Vállajon töltöttem, az a gimnáziumban is mindig szünetre esett. Ezek ilyen furcsa dolgok, hogy apám, aki nem volt hívő, anyám kedvéért néhány dolgot mindig megcsinált. Az

egyik az volt, hogy otthon akkor nem evett. Dolgozott, mert a körorvos nem mondhatta azt, hogy most nem dolgozik, de nem evett [Az interjúalany *Jom Kipurra utal, amikor sem dolgozni, sem enni nem volt szabad.* – A szerk.]. Hogy mi, gyerekek eszünk hosszúnappkor, azzal apám nem törődött. Anyám meg nem tudta, hogy eszünk. A másik dolog, amit apám mindig megcsinált, a széderest, az a legszebb gyerekkori emlékeim közé tartozik. Akkor mindig meg volt terítve, ott volt a pászka, ott voltak a széderestéhez szükséges dolgok, a bor, a keserű zöldség vagy torma. De nekem keserves emlékeim is fűződnek hozzá, mert én voltam a legkisebb, nekem kellett elmondani, a hogy hívták azt az imát? [Az interjúalany *a má nistánára gondol.* – A szerk.] Gyerekkoromban mindig fenyegettek, hogyha nem tudom elmondani, akkor apám meg fog verni. Gondolom, eszébe sem jutott, de bebifláztam, és akkor elmondtam. Azután jött a széderestének az a része, amikor az apa elmondja a szabadulás történetét [mármint a zsidók egyiptomi fogságból való kiszabadulásának történetét]. Ez a történet mindig túlnőtt a szabadulás hivatalos történetén. Amikor már nagyobbacska voltam, és már jól értettem, amiről szó volt, apám hallatlanul bölcsen beszélt a zsidók egész történetéről, úgyhogy ezek a széderestek nekem tényleg meghatározó élmények maradtak az életemben.

A Hanuka karácsony idejére esett. Anyám gyertyát gyújtott, de Hanukakor nem volt más zsidó társas élet. Ő pénteken is mindig gyújtott gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. A hálószobájukban egy külön kis szekrényke lett leterítve bársonnyal, ahol mindig ott állt a gyertyatartó, és péntek este, mikor alkonyatkor anyám oda bement, nekünk meg a cselédlánynak tilos volt zavarni. Akkor ő bement, és ott imádkozott. Később megtudtam, hogy ezt akkor kezdte el, amikor apám az első világháborúban katonarvos volt, csapatorvosként végigszolgált az első világháborút, és 1916-ban hazakerült egy rövid, egyhetes szabadságra. Akkor kötöttek házasságot apámmal. És ezt követően anyám mindig két gyertyát gyújtott péntek este a férjéért és a családjáért.

Az apám nem volt vallásos, de zsidó volt lélekben. Van egy történet arról, hogy megpróbálták rávenni, hogy keresztelkedjen meg, ott, Vállajon 1934-ben vagy 1935-ben, mikor jöttek már a zsidók ügyek. Az volt az eredete, hogy két zsidó család volt akkor Vállajon rajtunk kívül. Mind a kettő áttért még 1932-ben, de aztán elkerültek Vállajról. A főjegyző, akinek elég jó kapcsolatai voltak ilyen politikai síkon, tudta, hogy jönnek a zsidótörvények. És akkor vetették fel apámnak, hogy térjen ki. Ő azt mondta, őt nem a vallás határozza meg, hanem a származása, a gyökerei, tehát ő érzelmileg sose szakadt el a zsidóságtól, hitbelileg szakadt el. Apám azt mesélte, hogy az ő hitbeli megtörése elemista korában történt. Nem nagyon fogadta el az apjának a mélyen vallásos dolgait, a kóserságot meg mit tudom én, szóval ezeket a nagyon-nagyon vallásos dolgokat, és egyszer valamelyik iskolai haverjánál beszalonnázott, amit a hittantanítója megtudott, és rá akarta venni, hogy vallja be. Ő nem vallotta be, és ezért a tanító megverte. Tisztességesen megbotozta, erre apám azt mondta, hogy ha Isten nem ver bottal, akkor a tanító se verjen bottal. Attól kezdve nem volt vallásos állítólag. Egyetemista volt, vagy már az egyetemre jelentkezett, vagy gimnazista volt, utolsó éves, amikor fölvette a Kádár nevet, és apámat követően az összes testvére fölvette a Kádár nevet.

Apám Debrecenben járt elemibe, zsidó elemi iskolába természetesen. És ott járt gimnáziumba, oda már az unokatestvérével együtt jártak. A debreceni zsidó gimnáziumban érettségiztek, és aztán együtt iratkoztak be a budapesti orvosi egyetemre [Kádár Pál *apja 1890-ben született, tehát kb. 1900 és 1908 között járt gimnáziumba. A debreceni zsidó gimnáziumot azonban majd csak 1921-ben alapították. Lásd: Zsidó iskolák a 19–20. században Magyarországon*]. Ő a gimnáziumban elég

jó tanuló volt. Nagyon jóképű, csinos fiú volt, úgyhogy voltak kalandjai. Akkor már nem volt vallásos. Sok haverja volt, teljesen vegyesek, nem volt olyan, hogy azért, mert zsidó, azért nem haverkodtak vele, pláne a Kishegyesi úti srácok, akikkel együtt nőtt föl. S aztán beiratkoztak az egyetemre. A szülők ebben támogatták őket. Azt gondolták, hogy miután unokatestvérek, akkor egy egyetemre menjenek, és lakjanak együtt. Ez praktikus szempontból volt fontos, mert olcsóbb volt a lakás is és a kosztoltatásuk is. Ha otthonról küldtek csomagokat, akkor azt nem kellett külön ennek, külön annak, együtt megkapták a csomagjukat is. A Lajos, az unokatestvér – azt hiszem – szorgalmasabb volt, kitűnően gyorsírt, és az egyetemen a tanulás egyik módja az volt, hogy a Lajos bácsi gyorsírással írta az előadásokat, s akkor otthon fölolvasta gyorsírásból az előadást, amit az apám lejegyzett rendes írással, tehát átvették az anyagot együtt gyakorlatilag kétszer. Meghatározó barát tulajdonképpen ez az unokatestvér volt. Óvele aztán később is megvolt kapcsolat, mert az orvosi munkájuk közben is volt kapcsolat.

Amikor végzett, el kellett döntenie, hogy ki hova. Az apámnak megvolt a menyasszonya, és megvolt a célja, hogy megházasodik, tehát rögtön olyan állást akart szerezni, ahol fix fizetést kap, amiből a családot is el tudja tartani. Miután szociális érzékű ember volt, a felkínált állások közül kiválasztotta, azt hiszem, a legnehezebbet. Szatmár megyének a keleti részén volt ez a Vállaj, Mérk, akkor még Csanáros is [Csanáros – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 1200, 1910-ben 1700 magyar és német lakossal. Trianon után Romániához került; Mérk – kisközség volt, ugyancsak Szatmár vm. Nagykárolyi járásában, 1891-ben 1700, 1910-ben 2500, 1920-ban 2700 magyar lakossal. – A szerk.]. És volt egy óriási tanyavilág, ezek mind Károlyi-birtokok voltak, Károlyi Gyula [1871–1947], akiből miniszterelnök is lett, és Károlyi Lajos, aki ennek a testvére volt, ezeknek voltak a birtokai [Abban az időben két Károlyi Lajos is élt, itt valószínűleg a szintén a nagykárolyi Károlyi családhoz tartozó Károlyi Lajosról (1872–1965) van szó, akinek a hitbizományában szerepelt váraljai birtoktest is, de Gyulának nem volt ilyen nevű testvére. – A szerk.]. Apám kiválasztotta azt a körzetet, amelyik tele volt közegészségügyi problémákkal. Meg is kapta. Kapott lehetőséget arra, hogy a tanulmányait kiegészítse olyan ismeretekkel, amelyek ebben a körzetben különös gondot jelentettek, úgyhogy ő szülészettből, nőgyógyászatból és gyermekgyógyászatból két plusz félévet tanult már a végzés után, mert a gyermekhalandóság meg a gyermekágyi halál volt az egyik legnagyobb probléma a vidéken. Mire ezt a tanfolyamot elvégezte, kitört a világháború. Mint végzett orvost azonnal bevonultatták a hadseregbe, bekerült a 12-es huszárezredbe. Végigszolgált az első világháborút Oroszországtól Olaszországig [Katonakönyvének – lásd a 11. és 12. sz. képet – tanúsága szerint a 12. huszárezredbe került, majd innen, a közös hadseregből 1913 folyamán átkerült egy honvéd huszárezredbe. Kádár Pál a 12. huszárezredet említi, de lehetséges, hogy a 2. honvéd huszárezredről van szó. A Debrecen környékéről, Hajdú és Bihar vármegyék területéről sorozott 2. honvéd huszárezred 1914 augusztusában vagonírozott be Debrecenben, és a 11. honvéd lovashadosztály kötelékében elindult Galícia felé. Részt vett az első és a második lemergi csatában, majd a későbbi visszavonulás során a Krakkó körüli harcokban. 1915 elejétől a Kárpátokban küzdöttek, 1915 májusában igen súlyos veszteségeket szenvedtek a gorlicei áttörés idején. 1916 nyarán a román hadszíntérre helyezték át a debreceni huszárokat, a Kárpátok gerincén kellett felfognia a román, illetve később az orosz haderő támadásait. Itt már 1916 őszétől állóharcra kerül sor. 1917-től Bukovinában szolgált az ezred. 1918 márciusában megszületett a breszt-litovszki béke, így a Monarchia átdobhatta csapatait az olasz arcvonalra. 1918 májusában elindították az egész alakulatot az olasz frontra, ahol a Piave körüli igen súlyos harcokban vett részt (Forrás: Strausz

Péter: Tisza István és a 2. honvéd huszárezred). – A szerk.]. Fogságba esett Olaszországban, és onnan került aztán haza, és akkor foglalta el az állást Vállajon. Ez 1919-ben volt.

Vállaj tiszta sváb falu volt, és tiszta római katolikus. Apám odakerült első állandó orvosként, előtte olyan orvos volt, aki csak kijárt oda. S a háború után odament egy ilyen tiszta sváb, tiszta katolikus faluba egy más vallású, s pont egy zsidó! Megérkezett, ott volt egy orvosi lak, amit az orvos kapott, hogy ez lesz az orvosi lakás és rendelő. Elkezdte a munkát, el kellett fogadtatnia magát, be kellett illeszkednie a faluba. A falunak tudomásul kellett vennie őt, ami azért nem volt könnyű, mert az apám elődjét, amikor elhagyta a falut, macskazenével meg zöldségdobálással kísérték ki a faluból. Ez nem volt éppen biztató egy fiatal orvos számára. De apám nem volt különösebben megijedve. Egyrészt bízott magában, másrészt a háború, ami nagyon rossz dolog, neki mint orvosnak, hallatlanul sok tapasztalatot jelentett. Ő négy év alatt rengeteg sebesültet látott el, rengeteg pszichés bajjal küszködő katonát meg tisztet látott el, járványokat kellett leküzdenie a fronton, rengeteg belgyógyászati problémával találkozott stb. Tehát volt egy olyan alap mögötte, ami önbizalmat adott. Meg amit ő a háború előtt megcsinált, az a kétszer fél éves nőgyógyászati és gyermekgyógyászati plusz, az hallatlanul hasznos volt. Mert ez a probléma aztán tényleg masszívan jelentkezett.

Ott fogadta először is a falu főjegyzője. Az egész falu sváb volt, a főjegyző nem volt sváb, az egy ilyen dzsentri típusú magyar ember volt, akit amikor a háború végén bejöttek a románok [lásd: a román hadsereg behatolása Magyarországra], el is hurcoltak, mert nem volt hajlandó a falu vagyonát átadni, meg más ilyen konfliktusa volt. Na ez a főjegyző nagyon barátian fogadta apámat, ez egy jó indítás volt, mert megkérdezte, hogy ki, micsoda, hogy van. Tudott apám háborús kitüntetéseiről, mert maga is valami értesítést kaphatott, és elmondta, hogy szerinte mik a falu egészségügyi problémái, és elmondta, hogy ahhoz, hogy beépüljön a faluba, jóban kell lenni a nagygazdákkal, mert azok adják meg a falu közhangulatát. Úgyhogy kapott egy hogy úgy mondjam, eligazítást, amihez aztán alkalmazkodott is. Nagyon fontos volt ebből a szempontból, hogy tudott németül. Az öreg falusiak, főleg a nagyszülők, nem is tudtak magyarul, svábul tudtak, a szülők már kevésbé tudtak svábul, inkább tudtak magyarul. De a következő korosztály, az én korosztályom már nem tudott svábul, csak magyarul. Az öregek, akik meghatározzák egy falu életét, csak svábul tudtak. Apám, ha kezdetben nehézkesen is, de a némettudása alapján értette a sváb nyelvet, sőt meg is tanulta. És így az öregekkel az anyanyelvükön tudott a bajaikról meg a család bajairól beszélni. Ez egy nagyon fontos pont volt. A másik nagyon fontos dolog volt, amit említettem is, hogy apám ugyan nem volt hívő, de a mások hitét azt elfogadta. Soha nem vitatkozott ilyesmin, és soha nem akart mint orvos a betegség tekintetében sem a hívő szemében az Isten helyébe lépni. Azt mondta, hogy ő csak közvetít az Isten és a hívő betegek között.

Jóban voltak a plébánossal, esperes plébános volt [*Esperes – a katolikus egyházban a több plébániát magában foglaló esperesi kerület vezetője, akit a megyéspüspök nevez ki meghatározott időre. – A szerk.].* Egy viszonylag világos fejű ember volt, lehetett vele mindenről beszélgetni, azonkívül ők egymásra voltak utalva bizonyos szempontból. Apám azért, mert a nagyon vallásos embereket meg kellett győzni, hogy az orvos nem Istent helyettesíti, hanem a gyógyulásuk eszköze. Különösen akkor, amikor valamit akciószerűen kellett végrehajtani, tehát a védőoltást például. Ott vannak a gyerekek, és valahogy ott belenyomnak valami nyavalyát – így gondolkoztak. Ilyenkor az esperes segített abban, hogy elfogadják. Apám viszont nagyon sok mindent tudott az esperesről, amit jó volt titokban tartani. Ez az esperes nemcsak vallásilag volt aktív, hanem

férfiúilag is, úgyhogy apám ezekről a dolgokról tudott. És ha valaki haldoklott vagy gyerek született, akkor hívni a papot. Szóval jó viszonyban voltak.

Viszonylag jómódú volt Vállaj. Az átlagos földnagyság tíztől harminc hektárig [*Kb. 20–60 kat. hold. – A szerk.*] terjedt. Akiknek húsz vagy annál több hektárja volt, az számított nagygazdának, akinek tíz vagy tizenöt volt, az az átlagos. Volt egy része a falunak, amit Velinek hívtak, ahol nem földtulajdonos emberek laktak, hanem a földműveléshez szükséges szakmát űzők meg a cselédek [*azaz mezőgazdasági cselédek*], akiket a gazdák alkalmaztak. A faluban volt néhány meghatározó ember, például a boltos. Volt egy elég jól felszerelt bolt. A papnak döntő súlya volt. Azután az öreg tanító, aki vállaji származású volt. Azután a hentes, annak szintén nagy súlya volt, az olajütőnek a tulajdonosa – volt egy olajütő a faluban, az egy kis üzem –, a kovács. A ló egy státuszszimbólum volt a faluban, a ló patkolása meg az ápolása a kovácson keresztül ment. És volt a bíró, akit választottak. És a jegyzőség, a főjegyző, két aljegyző, és úgy emlékszem adóügyi jegyző volt külön, tehát hárman voltak aljegyzők és volt egy apparátus [*lásd: községek (rendezett tanácsú városok, nagyközségek, kisközségek)*]. Ezek voltak a meghatározó emberek.

Apámnak összejárásra túl sok ideje nem volt. De ha összejárt valakivel, az a főjegyző volt. Volt egy kastély, és amikor a Károlyi gróf bérbe adta a birtokot, azt is bérbe vette egy ember, zsidó ember egyébként, akinek a családja ott volt, azokkal járt össze. A patikussal járt össze, és volt néhány gazda, akikkel emberileg is nagyon jó kapcsolata volt, akikkel tudom, hogy mindig nagyon jókat beszélgetett. Később, az idő haladtával, ilyen szempontból is nagyon becsülték vagy szerették, mert nemcsak a betegségükkel foglalkozott, hanem mindig érdeklődött, hogy hogy megy a gazdaság, milyen a termés, mit termelnek, hova tudják eladni. Szóval érdeklődött az emberek mindennapi élete és a gazdaság hogyanléte felől. Komoly csatát vívott, különösen eleinte, a gazdákkal, hogy elfogadtassa velük, hogy a feleség meg a gyerek is ember. Nem csak a ló, mondjuk. Mert ha az állat betegedett meg, akkor nem haboztak állatorvost hozatni. Állatorvos csak Nagyecseden volt, tehát onnan kellett hozatni. De ha az asszony betegedett meg vagy a gyerek, már csak akkor hívták apámat, ha muszáj volt, mert majd meggyógyul magától is. Nagyon komoly feladat volt, hogy elfogadtassa velük, hogy az asszony fontosabb, mint a ló, a gyerek is fontosabb, mint a ló.

Apámhoz tartozott még három község. Az egyik lett volna Csanáros, ami két kilométerre volt, de azt a háború után elvágta a román határ [*A trianoni békeszerződés értelmében Erdély Romániához került. Lásd még: településátadások Trianon után. – A szerk.*]. Odatartozott még Mérc, az közvetlenül Vállaj mellett volt. Az már vegyes lakosú község volt, ott több volt már a nem sváb, mint a sváb, főleg magyarok, de voltak délszlávok meg cigányok is. Hozzá tartozott Fábiánháza, ami körülbelül tíz kilométerre volt Vállajtól, és szintén egy sokkal szegényebb falu volt, mint Vállaj [*Fábiánháza – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 1900, 1910-ben 2000, 1920-ban már mint nagyközség 2200 lakossal. – A szerk.*]. Aztán Vasvári, amelyik szintén kábé tíz kilométerre volt, magyar volt, és nem olyan gazdag [*Vasvári (Nyírvasvári) – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 1200, 1910-ben és 1920-ban 1500 lakossal. – A szerk.*]. Ezekben az emberek szegényebbek voltak, vegyesebbek voltak, vallásilag is vegyesek voltak. Vállaj katolikus volt egy tömbben, a többiekben volt református, evangélikus. Voltak szektások is, például szombatosok, meg még volt egy kis szekta, Jehova tanúi, de azok csak stikában voltak azok, mert egyébként a hatóságok a szektákat nem nagyon tűrték [*Jehova tanúi (Biblia-kutatók) – amerikai eredetű, bibliai elveket valló vallási szekta, céljuk a Szentírás tanulmányozása és terjesztése. Elutasítják a képek és a kereszt*

tiszteletét, a Szentháromságot, Jézus Krisztus isteni mivoltát stb. Világi, földi hatalmat nem ismernek el, fegyvert nem fognak, esküt nem tesznek. Az ökumenizmust elutasítják, és különösen a katolikus egyházat támadják. Aktívan térítenek. (A Magyarországi Jehova Tanúi egyház az 1990. évi IV. tv. értelmében elismert egyház.) (A Magyar Nagylexikon nyomán.) – A szerk.]. Mérken volt egy kis zsidó közösség, nagyon szegény közösség, vallásos ortodox emberek voltak, az egyik lakásban volt egy szoba, ami ki volt nevezve zsinagógának. Hivatalos rabbijuk nem volt, volt egy ember, akit ők rabbinak tekintettek, és volt egy ember, aki elvégezte a megfelelő, nem tudom, tanfolyamot, és aki a sakter volt. Nagyon szigorúan betartották a vallási szokásokat és az ünnepeket is, és említettem, hogy anyám a nagyünnepeken át is ment abba a kis zsinagógába, velük ünnepelt. Ők kisiparosok voltak, meg volt köztük, ha jól emlékszem, egy kis szatócs, meg bedolgoztak mindenfelé, mindent csináltak, ami adódott.

Az én gyerekkori emlékeim szerint apám reggel hatkor általában már talpon volt, a reggeli órákban ment el meglátogatni az ágyban fekvő betegeket a faluban, Vállajon, de azután, ha jól emlékszem, kilenc órától rendelt, a rendelő ott volt a házban. Ha tudott, délben ebédelt, ha nem vitték el valahova, vagy nem kellett elmennie, délután járt el megint a betegekhez, és járt át Mérkre, ahol a rendelést végezte. Hetente kétszer ment a távolabbi falvakba, szintén délután, oda szekéren, ott is rendelt. Minden faluban volt a község házábanál vagy valahol annak a környékén egy helyiség, amit kiürítettek, amikor apám rendelt. Volt benne egy heverő meg íróasztal. A rendelés idejére az volt a rendelő. Aztán ott volt egy óriási tanyavilág, a Károlyi-birodalom. Halmos[tanya], Tiborszállás, ott laktak a grófi uradalomhoz tartozó cselédek meg napszámosok [Az uradalmi (vagy /mező/gazdasági) cselédekről van szó. Lásd: uradalmi cseléd.]. Halmos egy kisebb majorság volt, Tiborszállás egy kisebb falunak is megfelelt volna. Vadaskerten volt a grófnak a kastélya, a „szállás” helye, ha lent volt a birtokon. Ott volt Vadaskert, Tiborszálláshoz közel volt. Volt egy Pusztaszer nevű tanya és Ágerdömajor. Ezeket is apám látta el. Amikor megérkezett, szabályosan szerződtek a tanyák népének az orvosi ellátására, vagyis fogadta őket otthon, az orvosi rendelőben, és rendszeresen kijárt a tanyákra rendelni. Az egyház is külön szerződést kötött apámmal. Tehát ő az egyháznak is az orvosa volt. Mérken volt egy apostoli kormányzó [Az apostoli kormányzó egy adott területen, amelyet a pápa rendkívüli okokból nem tett egyházmegyévé, az egyház legfőbb vezetője, aki a területet a pápa nevében kormányozza. – A szerk.]. Azelőtt volt [a Szatmári] Püspökség, aztán [a háború után] Szatmárnak egy tört része maradt Magyarországon, a többi rész átkerült Romániához. A püspök Romániában volt, itt meg volt egy apostoli kormányzó, aki ennek a környéknek a papságát kvázi irányította. Szóval az volt a püspökhelyettes, vagy nem tudom, mi. Azonkívül Mérk határában volt egy laktanya, ahol eleinte egy határőrszázalaj volt, annak is ő volt az orvosa, külön szerződéssel. Később csendőrlaktanya lett, de a csendőrség is apámmal kötött szerződést, nem volt más orvos, és a postával volt még külön szerződése, tehát a körorvosi ellátáson kívül ezeket az intézményeket is ő látta el orvosilag.

A tanyavilág nagy volt, és ha tudtak, bejöttek a rendelőbe. Tiborszálláson, ami a tanyák központja volt, és azt hiszem, Pusztaszeren volt kinevezve egy szoba rendelőnek, tehát oda kijárt viszonylag rendszeresen. De ha valaki súlyos beteg volt, szült, vagy mit tudom én, mi történt, akkor jöttek érte, és vitték. Emlékszem olyan esetre, nem is egyre, amikor például felzörgették éjjel kettőkor, hogy ki kell menni Halmosra, mert ott vajúdik egy asszony, és a bába nem tudja világra hozni a gyereket. Halmos húsz kilométerre volt szekérral. Ha oda kivitték egy szüléshez, akkor másnap este ért haza. Nem volt gyerekjáték a körzetet ellátni, és gyerekkoromból, amikor otthon voltam,

aztán később, amikor a gimnáziumból szabadságra mentem, nem emlékszem olyan hétre, hogy háromszor legalább, de sokszor négyszer ki ne verték volna az ágyából éjszaka. Hétvégén is kiment a betegeihez, minden napra szüksége volt. Például nem tudott szabadságra menni. Hogy szabadságon lett volna, arra nem is emlékszem. Kétszer vagy háromszor elment egyhetes tanfolyamokra, arra emlékszem, de hogy akkor ki helyettesítette, arra már nem. Apámnak nem volt arra ideje, hogy nyaraljon. A nyaralások édesapa nélkül voltak.

A falunak volt egy főutcája, ami a Veli nevű résztől egészen Mérkig vezetett, aztán Mérknél folytatódott, és ment Fábiánháza, Nagyecsed irányába. Nagyecsed volt ez első nagyközség a környéken [*Nagyecsed - nagyközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 3100, 1910-ben 4700, 1920-ban 5200 lakossal. - A szerk.*]. És ez a főutca állt a felső sorból és az alsó sorból. Ez egy elég széles út volt, és az egyik oldala magasabban volt, a másik oldala mélyebben. A kettő között húzódott egy vízelvezető árok. Most a felső, a magasabban fekvő rész az makadámút volt, köves út. Az alsó rész nem volt kövezve, az homokos volt. A főutca végében volt a templom, a községháza, a kastélynak nevezett dolog, ott lakott az Ágerdőmajorhoz tartozó földrészeknek az intézője. Általában utcára néző, két-három ablakos házak voltak, kőházak, szép ápolitak voltak. Mindegyiknek volt udvara, rendesen fakerítése, és az udvar végében egy csűr volt. A házak mögött, tehát a csűrök mögött, mondjuk úgy, volt mindenütt egy belső kert. Ott főleg zöldséget, gyümölcsöt meg ilyen kényesebb növényeket termeltek. És aztán voltak a földek, de ahhoz ki kellett menni szekérral vagy fogattal.

A lakás, ahol laktunk, két épület volt, L-alakban. Az első épület volt a lakóépület, a hátsóban pedig a csűrök voltak. A lakóépületben az udvar felől indulva, volt egy feljáró a betegeknek a várószobába. Nem az utcáról, hanem az udvarra kellett bejönniük, és volt egy feljáró. A másik feljáró, ami a lakásba vezetett közvetlenül, az beljebb volt. Ott a tornácra lehetett felmenni, és a tornácra a konyhába vagy a verandára. Ott volt tulajdonképpen a lakásnak a főbejárata. Nyáron rendszerint ott [*a verandán*] étkeztünk, ez egy kellemes hely volt. Na most a lakás belülről: tehát volt ez a rendelő és az orvosi szoba az L-alakú épületnek a rövidebb szárán. Amellett volt egy jól berendezett, bőrgarnitúrával, könyves szekrényekkel berendezett úgynevezett szalon. Szalonnak hívták. E mellett volt az ebédlő. Tulajdonképpen nem is ebédlőnek hívták, hanem nappalinak, de ott ebédeltünk. Az egy elég nagy szoba volt. Az is nagyon szépen volt berendezve, masszív, jó bútorokkal, az is az utcára nézett. Ha vendégek jöttek, azok inkább az ebédlőben voltak. Ha olyan vendég jött, aki apámmal kettesben vagy szűkebb társaságban akart lenni, vagy ha olvasni akart valaki úgy, hogy ne vegyék körül zavaró dolgok, akkor az beült a szalonba, ott olvasott, de ott nem nagyon folyt az élet. Az élet központja az ebédlő volt. Nyáron pedig ez a bizonyos zárt veranda. Az L másik szára felé a következő a hálószoba volt. Apámék aludtak a hálószobában. Mi az ebédlőben aludtunk. Volt egy fotel, amit ki lehetett nyitni, és ágy lett, a *sőberli* [*A fotelágyat Schöberl osztrák bútorgyáros után nevezték el sőberlinek. - A szerk.*]. A hálószoba mellett volt egy átjáró, abból nyílt egy fürdőszoba. A fürdőszoba után jött a konyha, az is egy nagy helyiség volt. A konyhából nyílt két helyiség, egy elég nagy spájk és mellette egy cselédszoba. A gang végében volt a vécé, a budi. Ha lementünk a gangról, akkor ott hátul, egy kicsit a szomszéd ház fele nyílt egy lejáró a pincébe. Az egész épület teljes hosszában volt a pince.

Cselédlány mindig volt. Mindjárt az elején, mikor odaköltöztek a szüleim, jött egy asszony, akit valaki küldött, és hozta a lányát cselédnek, tizenhét vagy tizennyolc éves volt. Az anyám fel is vette, és ott dolgozott elég sokáig. Azután apám elküldte bábaképzőbe. Akkor felvettek egy másik cselédlányt. Apám ezeket mind elküldte, hogy tanuljanak valami szakmát. A lányokból egy

kivételével bába lett. Az egyik aztán Tiborszálláson lett a háború előtt bába, mert a gróf apám hatására felvett egy bábát, hogy a tanyavilág szülési problémáinál segítsen.

A cselédlány tulajdonképpen a házimunkát végezte, a főzésnél segített, takarítás, gyerekekkel való bíbelődés. A cselédlány fejte a tehenet is. S volt egy udvaros fiú, akinek a csűrök, az állatok ellátása volt a feladata. Az istálló mellett lakott egy helyiségben. A disznóvágás egy szertartás volt. Oda böllért hívtak Mérkről, a szomszéd községből. A Hochdorfer úr volt a böllér, nem csak nálunk, hanem több helyen. Szaktekintély volt. Jött a böllér, és elvégezte a disznóvágást és a feldolgozást is. De abban már persze az anyám meg a cselédlány is bedolgoztak, mert az komoly munka volt. Hátul, a hátsó udvarban szaladgáltak a csirkék szabadon. Ott növesztettek ilyen leveles gallyat, amit a csirkék szerettek.

Aztán az udvaros fiúból lett a sofőr, amikor apámnak egyik szemét kirúgta egy ló. Azután volt autó, addig nem volt. Ez 1937-38-ban vagy 1939-ben volt, nem tudom pontosan, mikor. Beszélgetett egy parasztemberrel a szekér mellett, s a ló kirúgott, pont a felső szemcsonton találta. Akkor kórházba kellett vinni, ki kellett szedni a szemét. Mátészalkán volt kórház, oda vitték. Utána fél szeme volt, akkor vett egy autót, s akkor a Mihály, az udvaros fiú kitanult sofőrnek. Ő vitte apámat, amíg nem államosították az autót. Már a zsidó autót [*A magyar hatóságok 1944 márciusában elrendelték a zsidók tulajdonában lévő gépjárművek bejelentését, majd április 7-én korlátozták utazásukat: zsidó nem használhatott személyautót, motorkerékpárt, taxit, nem utazhatott vasúton, hajón vagy társasgépkocsin. - A szerk.]...*

Apámnak járt, azt hiszem, a *Pesti Hírlap*. Azt, amikor ideje volt, gondolom, olvasta. Nekünk volt először rádiónk Vállajon, és a rádióban meghallgatta a híreket, és ha anyám tudott, akkor zenét. Apám olvasott ember volt. Tudott franciául és németül is. Voltak francia meg német könyvek is. Azonkívül voltak a magyar irodalom korábbi vagy akkori jeles íróinak a könyvei, de már nem tudom felsorolni. Én apámtól tanultam szeretni a verseket. És Adyra nagyon jól emlékszem, mint akit már gyerekkoromban megismertem. Aztán apám nagyon szerette a keleti meséket. Volt egy egész komoly gyűjteménye indiai, arab meg szanszkrit mesemondók. Mikor apámat a ló megrúgta, és a kórházban feküdt, akkor ismerkedett meg Rejtővel, mármint P. Howarddal. Aztán minden P. Howardot megvett. Akkor én már diák voltam, úgyhogy én is már olvastam P. Howardot [*Rejtő Jenő (1905-1943) - író. Legnagyobb sikereit P. Howard álnéven írott idegenlégiós regényparódiáival aratta. 1942-ben nyilas följelentés alapján súlyos betegen hurcolták el a nagykáta kórházból egy büntetőszázadba. Munkaszolgálatosként flekkífuszban pusztult el az ukrajnai Jevdokóban. - A szerk.]*.

A Lajkó [*Lajos*] a háború alatt született, 1918-ban. Aztán volt a Sanyi, aki 1920-ban született, akkor már Vállajon voltak. Sanyi betegen született. Olyan komoly betegsége volt, ami aztán egész életére rányomta a bélyegét, mert olyan maradványtünetei voltak. S én voltam a harmadik, akit lánynak szántak, mert két fiú már volt, hát legyen lány is. S eljött a harmadik fiú. 1923-ban születtem. Én egy vad kölyök lettem. Hogy kicsi koromban milyen voltam, azt nem tudom, de amikor már visszaemlékszem, tudom, hogy egy vad, makacs méregzsák voltam. Állandóan csavarogtam, ha valami nem tetszett, valamivel felbőszítettek, akkor ami a kezem ügyébe esett, azt hozzávágtam a cselédlányhoz vagy az udvaros fiúhoz, vagy magamat vágtam a földhöz, ha anyám bántott meg valamivel. Hozzá azért nem vágtam hozzá semmit. Úgy éltem ott, mint akármelyik másik gyerek. Éltem egy falusi gyerek életét, aki azonban az orvos fia volt. Semmi extra dolog nem volt az

életemben azon kívül, hogy jobb körülmények között éltem. Szébb otthonom volt, de ugyanúgy eljártam a gyerekekkel csavarogni. Volt sok barátom, jártam össze-vissza a többi sváb házhoz. Játszottam a többi fiúval meg a többi lánnyal. Jártunk ki a mezőkre, amikor aratás volt, ott segíteni kellett, mert nem szerették, ha csak lábatlankodtunk. Nagyon szerettem járni az olajütőbe, ahol láttuk az olajpogácsát, az egy kitűnő étel volt. A napraforgót betették a gépbe, az úgy durván meghámozta, tehát külön jött ki a héja, az jó tüzelő volt, a többit pedig összepréselte, kipréselte belőle az olajat. És ilyen nagy, kerek pogácsa, mi pogácsának hívtuk, két-három centi vastag dolog volt, isteni íze volt, és nagyon jól lehetett tőle lakni. Nagyon szerettem a kovácshoz járni, ahogy ott verték a vasat, és csináltak valamit, az külön műsorszám volt a számunkra. És hát néhány úri családhoz is jártam. Oda azért nem jártam általában szívesen, mert ha tudták, hogy úri családhoz megyek, akkor azt mondták, hogy öltözzek fel, én meg nem szerettem felöltözni. Én gyerekkoromban nyáron jószerivel csak egy gatyát viseltem, semmi mást. Télen egy rövidnadrágot, valami bekecsszerűséget és cipőt. De a cipőt gyakran lerúgtam, gyakran megfagyott a lábam.

Az apámhoz fűződő viszony külön dolog volt, mert azt már említettem, hogy ha anyám megpróbált megfékezni, de nem tudott, akkor ment és bekopogott apámnak. Akkor apám kiszaladt a rendelőből, ahol a betegeket ellátta, fogott egy korbácsot, elvert. Ezzel megfékezett. Átmenetileg. És az mindig el volt intézve. S érdekes módon – ezt csak felnőtt koromban tudtam megmagyarázni magamnak – nem haragudtam rá. Dühös voltam, de én utólag úgy magyaráztam, hogy nem láttam a szemében a haragot. Csak azt láttam, hogy megver, de nem volt ideje arra, hogy ott prédikációt tartson nekem, meg kellett fékeznie. S én érdekes módon nem haragudtam rá, mindig boldog voltam, ha apámmal lehettem. Már kiskoromban is. Azért volt olyan eset, hogy úgy megharagudtam rá, hogy elbújtam a padláson. Kerestek ebédhez, s én azt mondtam, hogy én nem ülök le azzal az emberrel egy asztalhoz, mert micsoda sérelmeket ejtett rajtam. De aztán kibékültünk. Mentem vele, ha a tanyára ment szekérrel, elkísértem sokszor a faluban betegekhez. Már a házhoz legalábbis, a beteghez én nem mehettem.

Amikor elértem az iskoláskort, Vállajon az elemi iskolába jártam. Ott két iskola volt, az alsósoké meg a felsősöké. Volt egy iskola, amelyik ezen a bizonyos Fő utcán volt. Az egy emeletes épület volt, a földszinten volt a tanterem, és az emeleten lakott a tanítónő. Idejárt az első két elemi. Volt egy másik iskola, amelyik a Temető utcának a Fő utca felőli végében volt. A Fő utcából nyílt a Temető utca, ez a harmadikosoknak és negyedikeseknek szóló iskola volt, és ugyanitt volt a falusi óvoda. Ahogy a többi gyerek járt mindenre, én is jártam mindenre. Katolikus hittanórára ugyanúgy, mint a többiek. Jártam, és kitűnően tudtam a katekizmust [*Katekizmus (káté) – a keresztény vallás alapelemeit magyarázó, kezdő tanulók számára kérdés-felelet formában szerkesztett könyv. Luther már 1520-ban, majd 1529-ben is kiadott ilyen címmel kis könyvecskéket. Mindegyik vallásfelekezetenek megvan a maga katekizmusa. – A szerk.*]. Egyszer aztán a tanítónő felhívott magához, és azt mondja: „Ide figyelj, Pali, neked nem kell hittanra járnod, mikor hittanóra van, te menjél játszani, vagy menj haza.” Nem értettem, mert azt mondta, az orvos fiának erre nincs szüksége. Nem azt mondta, hogy a zsidó gyerekeknek. Jó, ha nem, nem, hát boldogan lemondtam a hittanóráról, de mikor a bizonyítványt megkaptam, mindig benne volt, hogy hittanból jeles. Hogy ez hogy jött össze? Felteszem, hogy apám elvitte Mérekre a rabbihoz, hogy írja be, hogy jeles. Miután a többi gyerek a templomban ministrált, én is mentem ministrálni [*Ministránsok – a katolikus egyházban oltárszolgák, rendszeren világi fiúk, akik a miséző papnak az oltárnál*

segédkeznek (a hívek helyett felelnek, a misekönyvet az egyik oldalról a másikra viszik, a bort és vizet az oltárra helyezik és öntenek belőlük, a mise alatt csengetnek stb.). – A szerk.]. Még nem volt ott az esperes, s én felvettem az egyik ministránsruhát. Jött az esperes, meglátott: hát zsidó gyerek mégse ministrálhat. De ő is azt mondta, hogy ide figyelj, vedd le azt a ruhát, orvosgyereknek nem kell ministrálni, erre nincs szükség, menj csak szépen haza, vagy ülj be a templomba, ha akarsz. Többször bementem misét hallgatni, az egy látvány volt, egy mutatvány a mise. De ő se azt mondta, hogy te zsidó vagy, s ezért nem, úgyhogy, én azt se tudtam, hogy zsidó vagyok. Azt tudtam, hogy anyám pénteken mindig imádkozik, gyertyát gyújt, de eleinte nem foglalkoztatott, hogy milyen Istenhez imádkozik, és miért gyújt gyertyát. Tudomásul vettem, hogy ez a rend.

Az első elemi után történt meg az az eset, ami bizonyos szempontból, majdnem azt mondhatnám, hogy meghatározó jelentőségű lett. A főjegyzőhöz jártak egy másik község főjegyzőjének a gyerekei nyaralni. Egy velem egykorú fiú volt, és egy nálam két évvel fiatalabb kislány. Na most én egy cigánybarnára lesült gyerek voltam nyáron, miután egész nyáron meztelenkedtem. Ez a kislány is egy nagyon szép, barnára lesült kislány volt. És ott játszottunk az udvaron. Ott volt a főjegyző felesége, anyám, és azt hiszem, egy másik jegyzőnek a felesége és a boltosnak a felesége. Ők teáztak meg beszélgettek délután, mi meg ott játszottunk. Én egy nagyon szép gyerek voltam. Az a kislány is nagyon szép volt, s a fene tudja hogy jött, a főjegyző felesége egyszer odaszólt ennek a kislánynak, hogy Kati, adj egy pusztit Palinak. S akkor Kati, a nálam két évvel fiatalabb, tehát akkor ötéves Kati megállt, ránézett, s aztán azt mondta: „Hogy én egy zsidó fiúnak?!” Mi az, hogy zsidó fiú? Nem tudtam elképzelni, hogy miért nem lehet egy zsidónak nevezett fiúnak egy pusztit adni. Az asszonyok is zavarban voltak, elkezdtek beszélgetni valamit, mi játszottunk tovább. De ez bennem maradt. Miért nem ad a Kati a zsidó fiúnak pusztit? Mikor hazaértünk, akkor számon kértem anyámon. S akkor ültetett le először anyám, akkor kezdett nekem mesélni arról, hogy mi az, hogy zsidó. Ekkor lettem vallási értelemben zsidó, addig nem is tudtam, hogy az vagyok. De aztán végigcsináltam az elemi, akkor már tudtam, hogy zsidó vagyok, nem próbáltam ministrálni, nem jártam hittanra. De a többi gyerekek meg a többi felnőttnak soha eszébe nem jutott, hogy engem megkülönböztessenek ilyen módon, hogy én zsidó vagyok, ők meg nem azok. Apámmal se éreztették soha, hogy ő zsidó ember, és hogy ő nem jár templomba. Nekem furcsa volt gyerekkoromban, hogy miért nem jár el. Én elmentem néha a templomba, ezért nem szóltak. De a többieknek kellett templomba menni, én meg ha akartam, mentem, ha nem akartam, nem mentem. De nem éreztették velem gyerekkoromban soha, hogy valamiben különbözöm, valamiben más vagyok. Amellett játszottunk a lányokkal. Különösen, ha nem voltak otthon a szülők télen, ősszel, bent játszottunk a házban zálogosdit. A zálogkiváltás egyik módja az volt, hogy a zálog birtokosának, a fiúnak vagy lánynak el kellett menni egy másik szobába, és meg kellett mutatni azt, amit egyébként nem volt szabad látni. A lánynak a lányságát, a fiúnak a fiúságát. És a lányok elkezdtek kérdezni tőlem. Ide figyelj, neked miért nincs a fütyiden fütyi [lásd: körülmetélés]? Tehát fityma, mondjuk szakszerűen. Nekem gőzöm nem volt, hogy az nincs. Azért, mert az orvos gyerekének ilyennek kell lenni. Kész. Ez volt a magyarázat. Később apám világosított fel a dologról, de akkor még nem tudtam, hogy ez a zsidósághoz tartozik.

A karácsonyt mi ugyanúgy megünnepeltük külsőre, mint a falusiak. A gazdagabb parasztnál, az uraknál, a falu intelligenciájánál, hogy úgy mondjam, volt karácsonyfa. Nálunk is volt karácsonyfa, feldíszítve, szabályosan, ahogy egy karácsonyfa kinéz. S kaptunk ajándékot is, csak az nem volt,

hogy az ajándékot a Jézuska hozza. Jöttek rokonok, azok is hoztak ajándékot, azok is kaptak ajándékot. A húsvét két menetben volt. A Pészahot, említettem, apám is megtette, és az egy élményszerű ünnep volt nekem. A keresztény húsvétkor meg mentem a többi gyerekekkel locsolkodni. Ez számomra ugyanolyan ünnep volt, mint az ő számukra, csak én nem templomban ünnepeltem, hanem locsolkodtam [*A locsolkodás mára már kihalófélben lévő népszokás: a szokásnak ősi termékenységvarázsló, tisztító hatást tulajdonítottak, ezért volt a lányok, asszonyok megöntözése. A locsolkodás húsvét másnapján, húsvéthétfőn zajlik. – A szerk.*].

A négy elemít elvégeztem. Az után azt lehetett, hogy nyolc gimnázium [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák]. Én Debrecenbe mentem a piarista gimnáziumba [*A gimnáziumot 1948-as államosításáig Debreceni Kegyestanáptörvényi Római Katolikus Calasanzai Szent József Gimnáziumnak hívták. Az épület, amelyben a piarista gimnázium működött 1901-03 között épült. – A szerk.*]. Csak nemrég hallottam, hogy Vállajról, aki gimnáziumba került fiúgyerek, az mind a piaristákhoz került. Lehet, hogy apám csak a falura való tekintettel járatott minket a piarista gimnáziumba, mert Debrecenben volt zsidó gimnázium, volt református gimnázium, és volt egy reálgimnázium is. Anyám húgának, Pirka néninek volt egy kétszoba-konyhás lakása, nála laktam az Arany János utcában, bent a városban, akkorra ő már elvált a férjétől.

Az Arany János utca a Piac utcáról, a főutcáról kiágazó egyik elég hosszú utca volt földszintes házakkal. Az utcában egy igazán úrias ház volt, ami kiemelkedett a többi közül, az megmaradt az emlékezetemben, nemcsak azért, mert különb volt a többinél, hanem mert az ablakában gyakran láttam egy nagyon szép kislányt. Az Arany János utca sarkán volt egy kávéház. Mindig érdekelt, hogy mi van a kávéházban. Ott mindig megálltam. A Piac utca másik oldalán, majdnem szemben az Arany János utcával nyílt a Szent Anna utca, abban az utcában volt a gimnázium.

A keresztapám az anyám nagybátyja volt [*Keresztapa – koma (szándák / kvatter), az a személy, aki az újszülöttet tartja a körülméletésnél. A koma feladatot vállal a gyermek további sorsának irányításában, segítségével (ezért is emlegetik az interjúalanyok gyakran „keresztapaként”). – A szerk.*]. Nem tudom, hogy lett a keresztapám, de keresztapának hívtam. Gál Samunak hívták, s ő volt a debreceni villamos vasút és a Debrecen–Nyírbátori vasút igazgatója. Mikor Debrecenbe mentem, körbehurcoltak a rokonságban, és a Gál Samu, aki egy tekintélyes úriember volt, meg a felesége közölték, hogy minden szombat délben náluk ebédelek. Meg vagyok híva. S a Samu bácsi átadott egy éves bérletet a debreceni villamosokra. Tehát én Debrecenben ingyen villamosozhattam, ami rögtön elősegítette, hogy megismerkedjek Debrecennel, mert én azonnal elkezdtem használni ezt a potyajegyet, s minden délután felültem valamelyik villamosra, és körbevillamosoztam a várost. Kedvenc hely volt a Csapó utca vége. Már ilyen falusias rész volt, s nagy üres területek voltak. Ott találkoztunk hasonló korú srácokkal, és ott fociztunk. A Csapó utcában volt a piac, oda jártam ki sokszor a nagynénémmel, akkor még ott olyan tejfelt lehetett kapni, amibe a kanalat ha beletetted, megállt. Azután volt a Csapó utca és a Szent Anna utca között egy utca, azon az utcán voltak hivatalos épületek is, de volt egy rész, ahol egy mézeskalácsos tevékenykedett, és ott volt a boltja is. Az is kedvenc helyem volt, a mézeskalácsos üzlet. Na és ott volt az egész rokonság a városban, tehát össze-vissza csavarogtam. A legjelesebb helyek voltak az elmondottakon kívül a Bika Szálló meg a Nagytemplom, ezek előtt volt egy tér, ahol lehetett játszani [*A debreceni Bika család közházát a 17. század végén vásárolta meg a város, és az épületet fogadónak alakították ki. A 19. század elején egy öklelő bikát ábrázoló cégér került a fogadó homlokzatára, és ettől kezdve hívták Aranybika Szállónak. 1882-ben Steindl Imre tervei*

szerint átépítették, majd később lebontották, és a helyére 1915-ben épült fel a mintegy 500 ágyas szálloda eklektikus stílusban Hajós Alfréd és Villányi Lajos tervei alapján.. - A szerk.]. Azután, azt hiszem, Déry Múzeumnak hívják a debreceni múzeumot, az előtt is volt egy nagy tér, meg mögötte is egy fás térség volt, ahol szintén lehetett játszani a haverokkal, később oda lehetett menni a lányokkal udvarolni. Azután a Nagytemplom háta mögött és a Református Kollégium között, ami országos hírű intézmény volt, ott is volt egy játszóhely vagy ücsörgő hely, és ott is nagyon élénk élet folyt. Ezek voltak a kedvenc helyeim a rokonságon kívül. A másik fontos hely volt a strand és a Kishegyesi út vége, ott lakott az apai nagyapám és a nagyanyám, és ott laktak a testvéreim. Ők azért laktak máshol, mint én, mert így fértünk el kényelmesen. Oda gyakran kimentem két okból. Egyrészt, mert nagyanyám nagyszerű dolgokat főzött, úgyhogy nagyon szerettem a kosztját, nagy zabáló voltam gyerekkoromban. A nagyanyám szomszédja volt az egyik lánya az apai nagyszüleimnek, aki akkor már férjes asszony volt, Ágnesnek hívták, az viszont úgy főzött, hogy a Bodri nevű farkaskutyája se mindig ette meg, ami megmaradt. Ha a strandra mentem, azt a nagynénémmel közölni kellett, s akkor ő mindig előírta, hogy hány órára legyek otthon, neki ne kelljen nyugtalankodnia, hogy mi van velem. Előfordult bizony, hogy én a strandról a Kishegyesi útra mentem, s későn értem haza. Egyszer valamikor éjjel, este tizenegy után mentem haza. Az Arany János utca túloldalán lakott a Pirka két nagynénje, s az egyiknek volt egy nagylánya. A nagylányt elküldték a rendőrségre, hogy elvesztem, mi van velem. Aztán beállítottam valamikor tizenegykor, ott volt a nagylány is, a Pirka nekem esett, s jól elpüfölt, úgyhogy az orrom vére is eleredt. Akkor aztán én véres bosszút álltam, mert a csöpögő véres orrommal körbejártam a szőnyeget, a megvetett ágyat. Akkor nem mert tovább verni, de ilyen bajok voltak velem. Később megszelídültem, nagyon toleránssá váltam. Hogy ez hogy zajlott le, nem tudom megmondani, nem emlékszem.

1933-tól 1939-ig hat gimnáziumot jártam. A piarista gimnáziumba minden vallásút felvettek, de alapvetően katolikus gimnázium volt. Mikor én gimnazista lettem, két első gimnáziumi osztály volt, az I. A meg az I. B. Az I. A-ba három zsidó gyerek járt, mind a három jó nevű és gazdag ügyvédgyerek volt. Az I. B-be ketten jártunk zsidók, az egyik én voltam, a másik egy Simon nevezetű, szintén nem egy gazdag fiú volt. Amikor beindult a gimnázium, volt a megnyitóünnepség, azt egyházas szertartás vezette be, azután beszélt az igazgató a diákokhoz meg a szülőkhöz, elmondta, amit szokás ilyen megnyitókön mondani. Azután felmentünk az osztályokba, és az osztályfőnök elmondta, hogy ez egy olyan gimnázium, ahova vegyes vallású, mindenféle gyerek járhat, és jegyezzük meg, hogy itt nincs megkülönböztetés a tanulók között vallás, gazdagság, hovatartozás szerint, itt minden diák csak a szerint különböztetik meg, hogyan tanul. Ezek után felolvasta a névsort, és hogy ki hova ül, és a névsor felolvasásakor közölte, hogy ki milyen vallású. És a gazdag gyerekeket előre ültették, nagyjából egy csoportba, a többieket össze-vissza. Minket, a két zsidót az utolsó előtti sorba ültetett, az egyiket az egyik oldalra, a másikat a másik oldalra. Mondtam én magamban már gyerekfejjel, hogy az az elmélet, amit előre mondott, ez pedig a gyakorlat, hogy ne legyünk már tévedésben! Abban az osztályban, ahova én jártam, két evangélikus és három református diák volt még. Debrecenben azután a testvéreken kívül adódott persze néhány haver a gimnáziumból is, általában a szegényebb fiúk közül kerültek ki, mert a módos és vallásos gyerekek azért velünk, zsidó gyerekekkel nem igazán barátkoztak.

Az első két osztályban nem viseltem télikabátot. Az igazgató egyszer felhívott, és azt mondta, hogy biztos nem akarom megmondani, hogy szegények vagyunk, majd a gimnázium vesz nekem

télikabátot. Mindig kék-zöld voltam, mire beértem. Úgy látszik, hogy a tanárok beszámoltak az igazgatónak, és ezért az igazgató felhívott és leültetett, és a lelkemre beszélt, hogy majd a gimnázium ad nekem egy kabátot, hogy ne fázzak. Hiába mondtam, hogy én nem azért nem viselek kabátot, mert szegények vagyunk, nem vagyunk szegények. A végén a nagynéném apámhoz fordult, aki bejött a városba, vett egy télikabátot, rám adta, bevitt a dirihez, és akkor elmagyarázta neki, hogy ez egy gyerekes hóbert. A diri mulatott rajta, és mondta, hogy minden rendben van, de ezután viseljem a kabátot. Én egy vad gyerek voltam, ha felbosszantottak, vagy valami olyasmit csináltak, ami nem tetszett, akkor dühbe gurultam. Amikor a gimnáziumi élet megkezdődött, én már valahol éreztem, hogy ebből, hogy én ott ilyen kispolgár zsidógyerek vagyok, ebben a közegben adódhatnak majd konfliktusok. És adódtak, mert az osztályban kialakultak bizonyos csoportok. Először is a tanárok, akik elvben nem tettek különbséget, a gyakorlatban tettek különbséget. Különösen a német nyelvtanár, az már akkor egy náci érzelmű pasas volt, egy fiatal tanár volt, és nem titkolta a zsidóellenességét.

A gyerekek közt is kialakultak ilyen érdekcsoportok a gazdag gyerekek vagy az erős gyerekek körül. Ez minden gyerekközösségben vagy gyerekcsoportban jellegzetes. Az egyik ilyen bandavezér a szünetben engem vallási alapon, hogy úgy mondjam, megsértett. Ezekre olyan élénken emlékszik vissza az ember. Én meg visszafóráztam: „Mondd meg, hogy mi a különbség közted meg köztem!” Azt mondja, vedd elő a fütyülődöt, majd megmutatom. Erre én úgy fütyülőn rúgtam, hogy ordított a fájdalomtól, s rohant az ügyeletes tanárhoz – aki éppen a némettanár volt –, az meg bevitt engem az igazgatóhoz, hogy micsoda bűnt követtem el. Az igazgató, úgy látszik, józan ember volt, azt mondta, hogy hívja ide a másikat is, akit megrúgtam. Behívta a másik gyereket, a tanárt kiküldte. Leültetett bennünket, hogy valljunk színt, mi történt. Én is elmondtam, ő is elmonda. Na így aztán ő tett igazságot, azt mondta annak a fiúnak, hogy ide figyelj, ha még egyszer előfordul, hogy megsértesz egy másik gyereket azért, mert más vallású vagy szegény, akkor minimum ebből az iskolából eltanácsolunk. Nekem meg azt mondta, hogy ha panasz ért, akkor tegyél panaszt! Jelentsd be, hogy megsértettek, de ha nem teszel panaszt, hanem rúgsz vagy bántasz valakit, akkor az lesz a következménye, hogy kicsapunk a gimnáziumból. Na most ez különbség volt. Eltávolítja a gimnáziumból – azt jelenti, hogy abba a gimnáziumba nem járhat, máshova igen. De ha kicsapják, arról az összes magyarországi gimnáziumot értesítik. Tehát gyakorlatilag majdnem azt jelenti, hogy nem járhat gimnáziumba sehol Magyarországon. Úgyhogy én értettem a szóból, de minthogy egy öntudatos gyerek voltam, arra, hogy én valakit besúgjak – ami nagy bűn a diákok közt, egy alpbűn –, arra persze nem vetemedtem, úgyhogy attól kezdve ügyekeztem féken tartani magamat ilyen ügyekben.

A paptanárok előírtak bizonyos dolgokat. Nem volt szabad, hogy a kupik környékén meglássanak minket. Azután nem volt szabad dohányozni. Jártunk moziba, de a mozit a tanárok ellenőrizték. Elvben nem volt szabad úgy elmenni moziba, hogy nem jelentettük be. Persze jártunk moziba úgy is, meg jártunk olyan filmekre, amelyek tiltottak voltak, de ha megtudták, akkor azért fegyelmi büntetés járt. Például a „Halálos tavasz” tiltott volt, meg voltak szerelmes filmek, meg azt hiszem, gengszterfilmek [*Zilahy Lajos Halálos tavasz c. erotikus szerelmi regényének 1939-ben, Kalmár László rendezésében készült filmváltozatát, melyben a kor ünnepelt sztárja, Karády Katalin játszotta a főszerepet, annak idején fűtött erotikája miatt botrányosnak tartották. – A szerk.*]. Nem tudom pontosan, már nem emlékszem. De azért jártunk moziba. Elvben nem volt szabad újságot olvasni. Na most persze 1933 után a magyar politikai élet is kiéleződött. Akkor már jött Gömbös

[lásd: Gömbös Gyula], Gömbös idején már Magyarországon az antiszemitizmus kvázi hivatalos politikai irányultság volt, bár Gömbösről azt mondták, hogy nem volt antiszemita. Mi például olvastunk újságot már harmadik-negyedik gimnazista korunkban, legalábbis a két zsidó fiú biztosan. Azt hiszem „Az Est”-et, ilyen demokratikusabb újságot olvastunk [lásd: Az EST-konzern lapjai].

A politika a gimnáziumon belül elvben tilos volt, de természetesen nem lehetett kívül tartani. Úgy volt beszédtema, hogy egyes tanárok megengedték maguknak, hogy beszéljenek róla. Ott a piaristáknál a náci német szárny és az olasz fasiszta szárny volt erős. Ezek nem nagyon markáns dolgok, de érezni lehetett. Mi éreztük. S volt egy kis réteg, amelyik magyar nacionalista volt. Nem szimpatizált különösebben se a németekkel, se az olasz fasisztákkal.

A családban az idősebbek vallásosak voltak. A fiatalabbak, legalábbis akik értelmiségi vagy félig-meddig értelmiségi pályára kerültek, nem voltak vallásosak. A debreceni rokonság ebből a szempontból teljesen vegyes volt. A Lajos bácsi, aki apám évfolyamtársa és orvos volt, és akinek a felesége a kefégyárosnak a lánya volt, ők nem voltak vallásosak. A nagyszüleim mind vallásosak voltak. Volt apámnak az édestestvére, Hermina néni, Ödön bácsinak a felesége volt, ők szintén vallásosak voltak. Az ő gyerekeik annyira nem voltak vallásosak, hogy később az illegális kommunista mozgalomban vettek részt. Apám féltestvérei között volt, aki vallásos volt, volt, aki nem volt vallásos. Rám nem nagyon hatottak ezek a dolgok, mindenesetre a gimnáziumban kötelező volt a hittan, úgyhogy mindenki a hite vagy vallása szerinti tanult hittant. Debrecenben volt egy Grünhut tanár úr, az tanította a nem zsidó gimnáziumba járó zsidó gimnazistákat a zsidó hittanra. Mi a piaristáktól hozzá jártunk, a lakásán volt egy szoba. Egy ilyen joviális ember volt, aki nem vette túl szigorúan a dolgokat. Tanultuk a vallást meg hébert. Én ebből a szempontból teljesen kezelhetetlen voltam, de azt mondta, nem baj, ez egy falusi gyerekek nem fontos. Elnézte nekem, hogy én nem strapálom magamat. A jeles meg a debreceni gyerekektől elvárta, hogy tisztességesen tudjanak. Eljött a tizenharmadik év, amikor jön a bár micvó. Azt azért tőlem is elvárták az anyám miatt is, de a rokonság is, hogy essek túl rajta. Ez úgy játszódott le, hogy a Grünhut tanár úr az esedékes imát, amit nekem el kellett mondanom a templomban, magyarul [*magyar betűkkel*] leírta, és én bebifláztam. Kívülről tudtam a héber szöveget. Ott énekelni kellett, hát az inkább üvöltés volt. De azért megtörtént a bár micvó. A zsinagóga ott volt a zsidó gimnázium mellett. Egy nagy udvar volt, és az udvar mellett a Hatvani utca sarkán, ha jól emlékszem, volt a zsidó templom. Nahát ott történt meg, egy napra esett a két A-osztálybeli gazdag ügyvéd gyerekek a bár micvójával. Fel kellett ajánlani a hitközségnek meg a szegény zsidóknak valami adományt pénzben. Én voltam a legszegényebb, és a többiek voltak az igazán nagy ajánlattévők, de mindegy, megtörtént. Ha jól emlékszem, a Kishegyesi úti [*apai*] nagyszülőknél ünnepeltük meg. Ott voltak a testvérek is, de már nem emlékszem rá.

Egyik testvérem se vált vallásos gyerekké, ez valószínűleg apámtól ered. A [*gimnáziumban*] a katolikusoknak kellett járni templomba, hogy nekünk kellett járni vagy nem, én nem emlékszem. Arra nem emlékszem egész diákidőmből, hogy én jártam volna rendszeresen zsinagógába. Előfordult persze, de nem volt rendszeres. Vagy nem volt kötelező, vagy én nem jártam. Történetesen voltam zsidó esküvőn [lásd: házasság, esküvői szertartás], ha a rokonságban volt, azokon részt vettem.

Debrecenen kívül volt a Téglavető nevű helység. Faluszerű település volt, ahol szintén éltek zsidók. Azután voltak olyan kispolgárok, akik bejártak a városba dolgozni, ezek voltak a téglavetői urak, akiknek állandó munkája volt. Azután sok olyan ember volt, aki alkalmi munkából élt, és cigányok. A városi úri gyerekek, az igazi úrigyerekek, amikor már divattá vált a zsidóverés meg a zsidók valamilyen módon való megalázása, kijártak a Téglavetőbe, és ott a cigányokkal meg a zsidókkal rendszeres balhét csináltak. Ez ahhoz vezetett, hogy a zsidó gyerekek meg a cigány gyerekek afféle nem haveri – nem haverkodtak –, de olyan véd- és dacszövetségbe tömörültek. Hogyha a zsidó gyerekek meghallották, hogy verik a cigányokat, odamentek, és segítettek visszaverni, s a cigányok is jöttek, védtek minket, ha minket vertek történetesen. Volt olyan, hogy bizony néhány kék-zöld folttal kerültem haza.

Azonkívül voltak az egyetemista balhék. Emlékszem egy esetre, amikor a turulisták [lásd: Turul Szövetség] közül a vadabbak bejöttek a városba zsidózni. Volt a Hatvani utca és a József királyi herceg utca között egy kis utca, nem emlékszem a nevére, ami összekötötte a két utcát. Abban az utcában csak zsidók laktak. Vallásos zsidók. És abba az utcába jöttek az egyetemisták cirkusolni. A zsidók, akik erről tudomást szereztek, csináltak ilyen, hogy úgy mondjam, csapdákat, botokat meg zsinórokat meg egyebet feszítettek ki, úgyhogy az egyetemisták miközben rohantak és zsidóztak, orra estek, és a zsidók megruházták őket. Ebből rendőrségi balhé is volt. Nem tudtak semmit bizonyítani, azt lehetett bizonyítani, hogy a turulisták meg akarták verni a zsidókat. Hogy őket ki verte meg, arra nem volt tanú.

Én nem voltam cserkész [lásd: cserkészlet]. Cserkészek voltak, de a zsidók nem lehettek. Vagyis lehettek, voltak zsidó cserkészek, de a testvéreim se voltak cserkészek, pedig a piaristáknál volt cserkészlet. Volt egy nagyon jó természetrajztanárunk, azt hiszem, az volt a cserkészeknek a vezetője is, az egy tényleg kitűnő tanár volt, nagyon jól adott elő, s ha csak tehetett, vitt bennünket mindig kirándulni, mert ott szerette a természetet tanítani, ahol volt a természet.

Hatodikban, 1939-ben hagytam abba a gimnáziumot. Akkor történt, hogy az osztályfőnök felhívott a rendházban a szobájába, és ott mondta el, hogy én milyen jó zsidó voltam, mert nem lehetett észrevenni. 1939 őszén feljöttem inaskodni Pestre. Apám meg a pesti nagybátyám, aki jó nevű ékszerész volt Pesten, és a legjáratosabb volt a politikai és gazdasági kérdésekben, arra jutottak, hogy nem érdemes a gimnáziumot folytatni, mert úgyse lehet utána egyetemre menni. Tanuljak ki valami szakmát, és magánúton tegyem le az érettségit, mert Isten tudja, hogy mi lesz azután. És akkor velem ezt megbeszélték. Nem mondták, hogy ezt kell csinálni. Azt mondták, hogy ezt helyes csinálni, és én helyeseltem. Kivettek a gimnáziumból, és felkerültem Pestre. Először fényképészinásnak, az három hétig tartott. A nagybátyámnak volt egy ismerőse, akinek nagy fényképésműhelye meg intézménye volt. Újpesten volt az üzeme egy pincében, ahol az amatőr fényképészeknek a filmjeit előhívták. Tehát azt begyűjtötték különböző fényképészek, de az előhívás, másolás stb. ilyen nagy műhelyekben történt. Az egy borzasztó hely volt, pincében voltunk, bűdös volt, az előhívó szaga, nem volt ott komoly szellőztetés. Azután sokan is voltunk. Mindig izzadtunk, mert meleg volt, a munka miatt is meg a helyiség miatt is. Én ott három hét alatt három kilót fogytam, és mindig úgy jöttem ki, mint egy csavargó, csapzottan, izzadtan, bűdösen. Egyszer ilyen állapotomban mentem fel a Laci bátyámékhoz, s az ő felesége, akit Csibi nének hívtunk, meglátott, és azt mondta Laci bácsinak, hogy ennek véget kell vetni. Laci bácsi kijött és megnézte, hogy én hol dolgozom, és akkor azonnal megbeszélte ezzel az ismerőssel, nem tudom, valószínűleg üzleti kapcsolat volt köztük, hogy vége.

Akkor onnan kivettek, és bekerültem a Schulhof Ödön nevű óráshoz inasnak [lásd: tanonc]. Ez a Deák Ferenc utcában volt, egy nagyon jól szituált órásüzlet. Elöl volt a kiszolgáló helyiség meg egyebek, és ennek az üzlethelyiségnek a hátulsó részében voltunk ketten inasok és egy segéd. Az üzlet mögött volt még egy helyiség, ahol Schulhofnak az apja szunyókált rendszerint, meg ott ebédeltek, szóval az volt az ő helyük. Mi oda nem voltunk bejáratosak.

Pesten a Csibi néni testvérénél, egy rokon családnál laktam, a Vörösmarty utcában. Azért nem a Csibi néniéknél, mert nekik egy két szoba cselédszobás lakásuk volt, ott volt a műhely is meg az üzlet is ennek a lakásnak az első részében, és ott volt egy gyerek, tehát oda már nemigen fértem el. A legtöbb helyen jobb szakmáknál – órás vagy ékszerész – a családnak fizetni kellett az inasokért, de értem nem kellett fizetni. Az órás meg az ékszerész valahol kapcsolódott, és ezért lehettem ott inas. Ez napi nyolc óra munka volt. Én reggel bejártam a Vörösmarty utcából gyalog a Deák Ferenc utcába – ez egy olyan jó fél-háromnegyed órás séta –, és a munka végeztével gyalog mentem mindig haza. Napközben ott kellett ülni, és tanultam a szakmát. Volt egy külön üzlet, ahol az órajavításhoz szükséges alkatrészeket lehetett kapni, azok nagykereskedések voltak. Oda én jártam be, énnekem kellett az alkatrészeket vinni, én jártam a főnök ebédjéért. Egy olyan helyen vettem mindig fel az ebédet, ahonnan én a felvett ebédet meg nem ettem volna, de a főnök nem látta sosem azt a konyhát. Nekünk egy félóra ebédszünetünk volt. Én egy közelben lakó zsidó családhoz, egy középkorú zsidó asszonyhoz jártam. Egy óriási ebédlő volt nagy asztallal, bejáró vendégeket fogadott, és megfelelő összegért ebéddel látta el őket. Az egy kellemes emlék, mert ott én, minthogy jóképű gyerek voltam és a legfiatalabb, nagyon népszerű voltam. Nagyon jó ebéd volt, annyit ettem, amennyit akartam. Kifizettem a heti ebéddíjat, de semmi korlát nem volt a fogyasztásban, tehát oda jártam ebédelni. Az is még az inas dolga volt, hogy a jobb emberekhez, akik ott javították az óráikat, vagy megvették, de nem vitték el, inas vitte ki. Minden jobb házban volt a cselédlépcső, és azon át az inas vitte el az órát. Ezek nekem azért jöttek jól, mert a hazavitt óráért majdnem szabályszerű volt, hogy adtak az inasnak borraivalót, az az enyém volt. Tehát valami kis pénzhez jutottam, de az inas nem kapott fizetést. Bejártak oda nagyon mutatós hölgyek, akiknek az volt a foglalkozása – a környéken sok bank volt –, hogy a bankfőtisztviselők egyéb igényeit szolgálják. Nagyon mutatósak voltak, a szemük ki volt készítve. Ezek vettek nekik valami szép órát, de azt ugye nem ő adta át, hanem az inas vitte. Nekem is volt egy ilyen élményem egy ilyen hölgyel, aki valahogy a kegyeibe fogadott.

Az inasévek másik érdekessége volt, hogy, az inasoknak kötelező volt az inasiskola [azaz tanonciskola, lásd: ipariskolák]. Az órásoknak saját iskolájuk volt, és odajárt az összes órásinas. Én is oda jártam. Ott is volt, azt hiszem, két vagy három osztály, már nem emlékszem. A tanonciskola hetente egyszer volt, aznap nem kellett bemenni a műhelybe, mert egész nap tanonciskolások voltunk. Ott voltunk délelőtt is és a délután egy részében is. Az órasmesterség elméleti és gyakorlati részeit tanultuk. Azonkívül volt, ha jól emlékszem, történelemtanítás, aztán fene tudja. Nem emlékszem pontosan. Ott szereztem az egyik ma is meglévő legjobb barátomat, aki szintén órásinas és szintén egy ilyen polgári-úri családból való volt. Nagyváradi zsidó gyerek volt, és Pesten volt órásinas. Ő is gimnáziumból került oda. Az hozott össze bennünket, hogy ott szünetben mindig ment a terefere, a дума, és persze állandó téma volt a német meg a magyar nácizmus meg mit tudom én. Az órásinasok közt volt szép számmal zsidó, de volt szép számmal nem zsidó is. És az egyik ilyen nagy vitatkozásnál, valami történelmi témáról volt szó, és az egyik gyerek azt mondta, hogy ezt én jobban tudom, mert az én nővérem érettségizett. Erre a többiek hallgattak, mi

egymást még nem ismerő két inasgyerek meg elkezdtünk röhögni. Ez a nagyváradi fiú meg én. Ebből a nevetésből rögtön rájöttünk, hogy minket valami összeköt, valamivel eltérünk a többitől. Haza már együtt mentünk, s attól kezdve ez napi barátsággá vált. Vele jártam eztán már moziba meg hangversenyekre, meg rengeteget beszélgettünk irodalomról. Ő is nagyon szerette az irodalmat, én is, én nagyon szerettem a költészetet, és rengeteg verset tudtam fejből. Már gyerekkoromban szerettem a verseket, ez valahogy apámról öröklődött rám, ma már a tizedét nem tudom, de akkor, ha egy verset olvastam, és tetszett nekem, két-három olvasás után kívülről tudtam. Az ékszerész nagybátyám fia, Bandi járt hangversenyekre, és aztán elvitt engem is, én beleszerettem a komolyzenébe. Hozott magával mindig partitúrát, s a partitúrával követte a zenét. Aztán én is megtanultam a partitúrából követni a zenét. Tudtam hogy mikor melyik hangszer vagy melyik része a zenekarnak lép be. Operába érdekes módon nem jártunk annyit. Néha voltunk operában, de azt hiszem, drága volt nekünk. De ezek tényleg maradandó élmények, amiket abban az időben itt szereztem, és persze éltünk más életet is, mert akkor már nagyfiúk voltunk, úgyhogy akkor már a lányok is hozzátartoztak az élményekhez.

Akinél laktam, ez a rokon a nagybátyámnak az üzlettársa volt. Cselédlány mindig volt náluk. A cselédlány egy nagyon jóképű vidéki lány volt, akivel kapcsolatban én nem mertem semmire gondolni, de tizenhét éves voltam, és egyszer készültem lefeküdni, és ez a lány bejött, hogy ő megágyaz. Jó, ágyazzon meg. A vicc az volt, hogy kombinéban volt, fekete kombinéban. Ágyazott. Aztán kiderült, hogy fekete a bugyija is. És persze egy tizenhét éves fiú már igencsak fogékony az ilyen kihívásokra, és ő biztatott. Engem felavatott mint szűz fiút ezen a téren, és aztán mondta, hogy ő szívesen kezd szűz fiúkkal, mert az nagyon érdekes. És utána rendszeressé vált, hogy vagy ő jött be az én szobámba, vagy én mentem a konyhába hozzá, egy szabályos szexuális partnerség alakult ki köztünk. Körülbelül vagy másfél évig tartott ez a kapcsolat, aztán ez a lány elment onnan. Kiderült, hogy már asszony volt, huszonegy éves, és otthagya az urát. Ez is hozzátartozott az inasévek élményéhez, a szexuális élet megkezdése. Kuplerájba nem jártam.

A nagybátyámat az, hogy ő zsidó, egyáltalán nem zavarta az üzletben. Azok a keresztény urak, művészek, politikusok, akik komoly ékszert akartak, vagy komoly ékszerüzleteket akartak folytatni, vagy venni a családjuknak, azok a nagybátyámhoz az után [azaz a zsidótörvények után] is eljártak. A Schulhofhoz is bejártak a belvárosi üzletemberek, bankárok, banktisztviselők, szóval ott nem volt ez, nem érezte az ember, hogy azért, mert a Schulhof zsidó, azért nem.

A fokozódó antiszemitizmus, ami az országban volt, Vállajon nem jelent meg, tehát velünk szemben nem éreztették. Azért azt, hogy fokozódik az antiszemitizmus, olyan módon lehetett érezni, hogy az első zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] után szinte búcsújárás volt a szüleimnél, kvázi éreztették, hogy lehet, hogy van zsidótörvény, de ti a falu zsidajai vagytok, akiket nem tekintünk annak. A második zsidótörvény után már nem volt ennyire jellemző, hogy jöttek volna éreztetni, hogy mi most is veletek vagyunk. Aki még apám odaérkezésekor főjegyző volt, meghalt, s egy új főjegyző lépett a helyébe, aki vállalji volt, addig anyakönyvvezető. Az például szigorúan vette a törvényeket. Ez a főjegyző egyébként rászorult apámra, tehát illett volna, hogy valahogy különbséget tegyen, mert egy olyan komoly betegsége volt, hogy kényes szituációkban – nála speciál a templomban vagy egyházi megnyilvánulásokkor – olyan kényszere volt, hogy durva ocsmányságokat mondjon. Mielőtt templomba ment, apámhoz kellett jönnie, aki ezt nem tudom, hogy kezelte, de megelőzte. Ha nem tudják megelőzni, akkor nem lett volna belőle főjegyző, mert az olyan ember, aki a templomban káromkodik, egy ilyen nagyon vallásos faluban nem lehetett

volna főjegyző. Aztán jött oda egy idegen leventeoktató, aki megparancsolta a gyerekeknek, hogy a zsidó orvosnak ne köszönjetelek, mert ha meglátom, meggyűlik velem a bajotok. Persze a gyerekek ezt fel se fogták, még a leventék [lásd: levente-mozgalom] sem, mert apám köztisztviselőnek örvendett, tehát köszöntek. Ha pedig az apjuk jelenlétében köszöntek, és a leventeoktató elkezdett velük ordítani, akkor a gazdák elküldték melegebb éghajlatra. Tehát nem volt érezhető a Kádár családdal szemben az antiszemitizmus.

Volt másik két zsidó család, a Szókéék, a földbérlők, és a földterület előző bérlőjének az intézője, az egy László nevű ember volt, aki nyugdíjba ment, mikor a földbérelő elment, az is zsidó volt. Ezek közvetlenül a szomszédunkban laktak. Mind a két család kitért katolikus hitre a vállalji esperes és nem tudom, kiknek a közreműködésével. Az volt a felfogás az 1930-as évek elején, hogy aki kitér, arra majd nem vonatkoznak a zsidótörvények. Apám viszont tisztában volt vele, hogy ez semmit nem jelent, mert ha lesznek Magyarországon zsidótörvények, azok ugyanolyanok lesznek, mint a németországiak. Vagy nagyon hasonlóak. De apámat is rá akarták venni, hogy térjen ki, annál is inkább, mert a pap is, a főjegyző is majdnem baráti volt vele. Ez még a régi főjegyző. Rá akarták venni, de apám azt mondta, hogy ő nem vallási okok, hanem a gyökerei miatt nem tér ki. Az, hogy kitér, semmi haszonnal nem járna, viszont elszakítaná a gyökereitől, anyám pedig nagyon nehezen viselné el, hogy ő a családot átviszi egy másik pályára. Tehát nem állt kötélnek. Ha hazamentem már gimnazista koromban a faluba, a régi barátok, iskolatársak között soha nem éreztem azt, hogy én különbözöm tőlük, vagy hogy ők különbséget tesznek velem, mint valami más vallású gyerekekkel. Ugyanolyan viszonyban voltunk, mint addig, úgyhogy ez Vállajon nem érződött.

Hozzánk a különböző városi rokonok elég gyakran lejártak, főleg a nagyobb ünnepeken, amelyek munkaszünettel vagy iskolaszünettel jártak, tehát az állami vagy a keresztény ünnepeken vagy nyáron, nyáron mindig volt egy-két rokon. Ők is ott majdnemhogy felszabadultan érezték magukat, mert a külső környezet nem éreztette velük a vallási hovatartozást. A gyerekeknek, tehát a nálam, azt hiszem, egy kivételével idősebb rokon gyerekeknek meg kész felszabadulás volt odajönni, mert a zsidó vallási nyomás alól is felszabadultak, mert nálunk nem volt ilyen nyomás. Ehettek, ihattak, csinálhattak akármit. Én minden [*gimnáziumi*] szünetben hazamentem, karácsonykor, húsvétkor, nyáron. Az inasévek alatt már ez nem ment, az inasnak egy hét szabadság járt. Karácsonykor azért általában haza lehetett menni, mert akkor volt egypár nap szünet. Húsvétkor már nem mindig, és nyáron is rendszerint egy hét vagy tíz nap volt arra, hogy hazamenjünk.

Apám meg anyám is tudta, hogy mi folyik. Volt rádiónk, tehát rendszeresen hallgattak rádiót, híreket is. Azonkívül lejárt a rokonság felnőtt része, akik hozták a városi híreket, és érzékeltették, hogy a városban érezhető az antiszemitizmus fokozódása és a zsidókra nehezedő nyomás. Lejöttek a féltestvérek, akik addig nem túl gyakran fordultak meg Vállajon, de ebben az időben, az 1930-as évek második felében már gyakran lejöttek. Ennek két indítéka volt. Egyrészt meg akarták beszélni a dolgokat, másrészt ki akartak alakítani valami családi egyezséget, hogy hagyják el az országot. Apám volt köztük a legidősebb, és az általuk is elismert legtanultabb, tehát úgy gondolták, hogy ezt vele meg kell beszélni. Na most ezek ilyen kalandor elképzelések voltak, egy volt köztük, a Zoltán, aki elhatározta, hogy kimegy Palesztinába. Az apám anyagi segítségét kérte, és ki is ment, letelepedett. Felmerült egyszer az, hogy apám megpályázik Kenyába, ha jól emlékszem – mindenképpen Afrika valamelyik országába –, egy orvosi állást, és a család így hivatalos állásra kimegy. Ez nem sikerült. Nem tudom, hogy tényleg megpályázta-e, és nem kapta meg, vagy másért nem sikerült, lényeg az, hogy nem következett be. A másik ilyen jellegű terv az volt, hogy

engem kijuttatnak az USA-ba, Kaliforniába, mert a vállalji boltosnak éltek ott rokonai. Úgy tudom, hogy leveleztek arról, hogy engem esetleg kijuttatnak. De ez se következett be, valamiért ez is megbukott. Ennyi volt, ami ilyen menekülési dolog volt. A családból volt a Laci bácsi, anyám öccse, az ékszerész, ő tájékozott ember volt, lejárt, rendszerint az ősz elején, szilvalekvárfőzés idején Vállajra. Ő volt az, aki a tényleges híreket, a politikai, a gazdasági helyzet alakulását tudta és elmesélte. Az volt az érdekes, hogy bár a családból jóformán mindenki tudta, hogy mi van, és azt is, hogy mi készül, mégse merült fel komolyan, hogy menekülni kell. A családból két ember ment el időben Palesztinába. Ez a Zoltán és apámnak szintén egy féltestvér húga, aki szintén Palesztinába ment [*Mint a későbbiekben kiderül, az apa Magda nevű húga már a háború után ment el Magyarországról, kivándorló útlevéllel. – A szerk.*]. A többiek nem mentek.

Lajkó befejezte a gimnáziumot, leérettségizett, az egyetem nem jöhetett szóba. Akkor már a numerus nullus volt érvényben. Előfordult, hogy zsidó bejutott, kikeresztelkedett zsidó főleg, gazdag és nem tudom, milyen összeköttetéssel rendelkező, de nekünk ilyen lehetőségünk nem volt. Lajkó feljött Pestre, és a Laci bácsi egyik rokonánál, aki nyakkendőgyáros volt, kapott tisztviselői állást, miután franciául és németül is tudott. Őt az érettségi előtt még kiküldték az egyik nyári szabadságon, azt hiszem, két hónapra Villachba, Ausztriába, hogy a nyelvet tökéletesen elsajátítsa, ez még természetesen az Anschluss előtt volt. Megtanult németül, és ennél a bizonyos nyakkendőgyárnál idegen nyelvű intézői állást kapott addig, amíg a zsidótörvények az ilyen vállalkozásokat be nem szüntették, és zsidó eleve nem lehetett tisztviselő. Akkor hazament Vállajra, és annyi tisztesség volt ebben a bizonyos második főjegyzőben, hogy a községházán valami bujtatott állást kapott, tehát ő bejárt a községházára dolgozni, és ott élt a szüleimmel. Addig, amíg éppen az egyik otthonlétem idején meg nem érkezett a munkaszolgálatra való behívóparancsa. Mikor megjött a behívója, a postásnak személyesen alá kellett íratni, hogy ő átvette. Nem tudták, hogy hol van. Én tudtam. Elmentem a szerelméhez, egy sváb lányhoz, és én zavartam meg őket, hogy jöjjen haza, mert megjött a behívó. Hozzá tartozik a történethez, hogy az a lány, aki a szerelme volt, miután Lajkó nemcsak bevonult, hanem azt hiszem, 1942 őszén elvitték Ukrajnába, tehát az a munkaszolgálatos egység kiment Ukrajnába, a lány apácának állt bánatában.

A Sanyi bátyám is leérettségizett, de semmi esélye nem volt, hogy továbbtanuljon. Nagyon szerette a kertészkedést, úgyhogy őt beírták egy kertészeti szakiskolába, Pesten. Körülbelül másfél évet végzett ott, amikor a kertészeti szakiskolából is kizárták a zsidókat. Gróf Károlyi Gyula, aki miniszterelnök is volt 1930-ban, vagy 1931-ben [*Károlyi Gyula 1931 augusztusától 1932 szeptemberéig volt miniszterelnök. – A szerk.*], volt Tiborszállás, Ágerdő vagy Vadaskert uradalomnak a tulajdonosa. Vadaskertben volt a nyári kastélya. Minden nyáron lent volt pár hétig, és apám volt akkor a család orvosa. De nem csak ezért, hanem a tanyák miatt is rendszeresen, minden nyáron fogadta apámat, és megtárgyalták a[z uradalmi] tanyák egészségügyi helyzetét. Ez a Károlyi Gyula elmondta apámnak, hogy készüljön fel, hogy a zsidókra rossz idők jönnek. Azt is elmondta, hogy lesznek zsidótörvények, és ez elkerülhetetlen. És azt mondta apámnak, hogy ameddig súlyos kényszer nem áll fenn, addig ő a tanyák orvosaként alkalmazza, tehát nem teszi ki a zsidótörvények miatt a szűrét, és ha a gyerekekkel probléma van, nem tudja hova elhelyezni apám, akkor ő biztosít valamilyen olyan foglalkozást számukra, amit a zsidók is csinálhatnak. Így került a Sanyi bátyám a grófi kertészetbe, ahol aztán folytatta a kertészeti munkát. Olyan almát, amit ő hozott a grófi kertészetből, és amit Sándor cár almának hívtak, azóta se láttam, akkora volt, mint egy gyerek feje. Szóval nagyon jó volt. Sanyi ott dolgozott, szintén addig, amíg be nem hívták

munkaszolgálatra. Ez volt a bátyáimmal.

Az első bécsi döntés a Felvidék visszacsatolása volt. Ekkor már életben volt az első zsidótörvény. Az első zsidótörvények után apámat behívták a nyíregyházi huszárokhoz mint orvos főhadnagyot, mert ő ilyen rangban szerelt le az első világháború után, és főhadnagyként ő is részt vett a Felvidék visszacsatolásában. Otthon is volt egyenruhában, van egy fénykép, ahol a Sanyi bátyámmal van lefényképezve egyenruhában, és a faluban nagyon megcsodálták, milyen snájdig főhadnagy az orvos úr. Aztán a második zsidótörvény után az erdélyi bevonuláskor [lásd: második bécsi döntés] már nem volt behívás, akkor már zsidó volt. Zsidó orvos. Az erdélyi visszacsatolás azért volt érdekes, mert mi Pestről úgy utaztunk haza, hogy Debrecen-Nyíregyháza-Mátészalka-Tiborszállás, onnan szekér vagy gyalog. Mikor megtörtént a visszacsatolás, akkor Pestről egyenesen lehetett utazni Nagykárolyba Debrecen-Nagyváradon át, s akkor Nagykárolyon át jártunk haza. Akkor találkoztam olyan rokonokkal, akik Erdélyben maradtak, azok már ilyen közvetett rokonok voltak, nem unokatestvérek. Szatmárnémetiben volt egy idősebb nagybátyám vagy unokabátyám, nem tudom a rokonság fokát, aki építésmérnök volt, és Romániában jó neve volt mint építésznek. Egy hallatlanul művelt ember volt. Olyan könyvtára volt, annak idején már nagy gyerek voltam, megcsodáltam. Többek között volt egy negyven valahány kötetből álló, negyven különböző nyelven írt Biblia-gyűjteménye. Akkor olyan ötven év fölött volt. Ő azt hiszem, nem nagyon örült, mert ez a visszacsatolás együtt járt az ő állásvesztésével. A nagyváradiakhoz aztán én jártam Debrecenből biciklivel például, negyven vagy hány kilométer lehetett. Biciklivel egy fiatalembernek az nem volt nagy távolság.

1942. januárban vagy februárban tettem le a segédvizsgát, és akkor még valamennyi időt Pesten töltöttem. Valamikor kora tavasszal mentem vissza Debrecenbe, ahol segédi állást vállaltam. Hirdetés útján kerültem egy órasmesterhez, aki egy dühödt antiszemita és dühödt nacionalista volt. Mikor elmentem hozzá, hogy jelentkezzem az állásra, akkor először össze-vissza ordította, zsidózott. Mondtam, hogy elmegyek. Én nem vagyok kíváncsi az ő kiabálására. Mögötte állt a felesége, akkor intett, hogy legyek nyugton. Ne vegyem komolyan. Aztán kiderült, hogy a felesége a debreceni nyilvánosházból feleségül vett zsidó nő volt. Szóval felvett, és ott dolgoztam. Sokat zsidózott, de engem nem bántott konkrétan. Dolgoztam és fizetett. Mindegy volt, hogy hol dolgozott az ember, mindenütt zsidóztak. De a felesége úgy nyugtatgatta, és a felesége azért nem volt antiszemita, nem vált mellette zsidó antiszemitává. Ott dolgoztam mint órássegéd, és a zsidó gimnázium magántanulója voltam. Az ott azt jelentette, hogy tanultam, és a megfelelő időben bementem a hetedik meg a nyolcadik osztályba, vagy a vizsgákat letenni. Volt egy korrepetitorom, egy nagyon okos fiú, kitűnő matematikus volt. A háború után - ő is túlélte - a Műegyetemen tanár is lett.

A Pirka néninél laktam az Arany János utcában, ott, ahol kisdíák koromban is. Ekkor voltak már különböző kalandjaim női téren is. Állítólag jó svádájú, jóképű fickó voltam. Egyszer ott az udvarban tanultam, már nyár volt, rövidnadrágban, félmeztelenül, s odajárt a szomszédba egy fiatalasszony, egy szőke asszony, emlékszem, és elkezdett velem beszélgetni, és majdnem teljesen nyíltan felajánlotta magát szexuális partnernek. Akkor már érvényben voltak olyan törvények, hogy keresztény nő meg zsidó férfi nem, úgyhogy nekem a nőhöz lett volna a kedvem, de a börtönhöz nem [Az 1941-ben életbe lépett harmadik zsidótörvény megtiltotta zsidó és nem zsidó házasságát, a házasságon kívüli nemi kapcsolatot pedig fogházzal, illetőleg börtönnel sújtotta. - A szerk.]. Egy csendőrnek volt felesége, a csendőr éppen Erdélyben szolgált. Tehát ez már a második bécsi

döntés után volt, úgyhogy elkerültem a konfliktust. Lehet, hogy jobban jártam volna, ha belemegyek, mert elítéltek volna, s akik börtönben voltak a holokauszt alatt, azok megúszták a holokausztot. Aki börtönben volt zsidó, az tulajdonképpen jól járt.

Az érettségi a reálgimnáziumban volt, tehát nem a zsidó gimnáziumban, hanem a reálgimnáziumban. Az egy külön mutatvány volt. Ketten érettségiztünk magánúton, mind a ketten zsidók. Az érettségi biztos, a felügyelő vagy nem tudom, hogy hívták, egy nyíltan nyilas ember volt. Beültünk az érettségire, megcsináltuk az írásbelit, azután beültünk a szóbelire, ahol ő vezényelte a rohamot, a másik fiút azonnal kirúgta azzal, hogy csalt az írásbelin. Nem tudom, hogy tényleg csalt-e, de nem hiszem. Őt kirúgta. Ez nekem is felvázolta a jövőmet. A következő volt: magyar, ezzel kezdődött az érettségi. Én elég jól felkészültem, s voltak, amikből kifejezetten jól. Az első kérdés volt Madách és „Az ember tragédiája”. Kitűnően tudtam. Elkezdtem mondani. Megállított, hol született Madách, mondtam. Melyik vármegyében? Nem jutott eszembe. Mit olvasott Tormay Cécile-től? Semmit. A legnagyobb élő magyar írótól maga semmit nem olvasott!? Ebből elég is. Ez volt a magyar érettségi. Ő számtan-fizika szakos volt. Az én korrepetitorom számtan-fizikából kitűnő volt, és engem nagyon felkészített. Ő kint állt az ajtón kívül, figyelte, hogy megy a dolog. Egy óra húsz percig nyaggatott számtan-fizikából ez a pasas, s nem tudott megfogni. Utána ő elment, és akkor jött a többi érettségi. Én a magyar után biztos voltam benne, hogy megbuktatnak magyarból, és lehet, hogy még másból is. Ezek után az eredményhirdetéshez újra összeült a teljes gárda, vele az élen, és akkor közölte, hogy mindenből elégséges, latinból elégtelen. Majd leestem a székről. Miért pont latinból, és miért nem magyarból? Mindegy, azt, hogy megbuktatnak, úgyis tudtam. Ez volt az érettségi. Kaptam egy érettségi bizonyítványt, hogy mindenből elégséges, latinból elégtelen. De akkor, 1943-ban mint órássegédnek nem volt rá szükségem. Az érettségi után hazautaztam pár napra a szüleimhez, Vállajra.

Amikor segéd voltam, és készültem a gimnáziumi vizsgákra, a szomszéd házban nyaralt egy kislány, Moskovits Magda nevű leányzó. Egyszer a nagynénjével együtt átjött a mi házukba, ahol lakott egy asszony, Kleinné, nem tudom, milyen ilusnak hívták. Annak a férje már kint volt szintén valahol Ukrajnában mint munkaszolgálatos. S ott voltak, és ő behívott minket is, engem meg Pirkát. Ott beszélgettünk. Utólag mindig az jut eszembe: „Szeress zsidó lányt, búst és édest,/ mint május éji óborok” [*François Villon: Chanson a párizsi szép asszonyokról, Faludy György átköltésében*]. Ez a lány rám pont így hatott. Már másnapra megbeszéltük, hogy elmegyünk sétálni, meg kimentünk a Nagyerdőbe. Sokat beszélgettünk, én elárasztottam költői idézetekkel, de hazafele menet megfogtam a kezét, és ő nem húzta el, szóval létrejött a szerelem. Amikor elment Debrecenből – egy hónapig nyaralt ott, ez körülbelül a második héten történt, a megismerkedés –, akkor már nagy szerelem volt, tehát én, mikor leérettségiztem, már előtte elhatároztam, hogy ahogy lehet, jövök Pestre, mert ő Pesten lakott. Tehát lementem Vállajra, aztán feljöttem Pestre. Felérkeztem 1943, ha jól emlékszem, szeptemberében, az első utam a Laci bácsiékhoz vezetett. Ahogy megláttak, furcsa módon fogadtak, hogy „Te itt vagy? Jaj de jó!”. S akkor kiderült, hogy Laci bácsit letartóztatták valami aranyügy miatt. Kiderült, hogy nem volt bűnös, valamelyik üzlettársa rákent valami romániai aranycsempészést vagy nem tudom pontosan, milyen ügyet. Közvetlenül a letartóztatás után volt az én érkezésem, ott vizsgálódtak a detektívek. Na most én nem voltam képben, mert én addig nem jelentem meg se náluk, se a környékükön. Tehát megjelent egy ember, aki még nincs a detektívek szeme előtt. A náluk, páncélszekrényben lévő ékszereket meg egyéb arany dolgokat azonnal összecsomagolták, a kezembe nyomták: „Most utazz le azonnal

Debrecenbe, senkivel ne találkozz itt, Pesten, és ezt Pirkánál ásd vagy dugd el!” Én anélkül, hogy Pesten bármit csináltam volna, még aznap indultam vissza. Körülbelül másfél-két kilónyi ékszer lehetett, egy egykilós színarany tömb és meglehetősen sok briliáns. Ez a nagybátyám kőszakértő volt, azt hiszem, Pest legjobb drágakőszakértője volt, sok ékköve volt. Leutaztam Debrecenbe, és valami ihletés folytán nem a Pirka pincéjének a sarkában ástam el a dolgokat, hanem a pince közepében. Ez jó volt, mert a pince sarkát, mint kiderült, felásták, nem azért, mert tudtak volna erről, de mégis, egy zsidónál hátha a pince sarkában van. A közepén pedig minden megmaradt.

Miután ez megtörtént, akkor visszautaztam Pestre, elhelyezkedtem mint órássegéd. Emlékszem, hogy először a Petőfi Sándor utcában voltam, egy Németh nevű órásnál, azután onnan egy idő után elkerültem az Arany János utca és azt hiszem, Október 6. utca sarkán, amelyik a Kossuth Lajos térről vezet a Nádor térhez [*A két teret a Nádor utca köti össze. – A szerk.*], ott volt egy órás, ahhoz kerültem mint segéd. Ott szerettem dolgozni. Én nem szerettem a kis órákat, nem volt elég kézügyességem, és különösen a kis női órákat utáltam, mert rettenetesen nehéz volt azokkal az apró alkatrészekkel babrálni, ide viszont hoztak nagy, régi ütőórákat, ezeket az állóórákat, s ezeket bízták rám. Ezeket szívesen csináltam, ez izgalmas feladat volt, különösen, ha az ütőóra ütő része romlott el, vagyis nem ütött, vagy nem szólt rendesen. Ezeket ki kellett ókumlálni, hogy hogy lehet visszaállítani a rendszert. Izgalmas, jó munka volt, és nem volt aprólékos. Az órások bevésték az órák hátlapjába vagy az ütőórának valahova a fém részébe a névjegyüket és a dátumot, amikor javították. Egymás alá vagy egymás mellé, ahova elfért. Emlékszem, hogy az egyik órába, amit javítottam, be volt vésve, hogy az első javítás időpontja valamikor az 1700-as évek vége volt. Ilyen régi óra volt. Ez az órás egyébként egy ilyen húzatott ember volt, valami kényszeres pszichés betegsége volt, mert teljesen szabályosan, negyedóránként kinyitotta a kasszát, kihúzta, belenézett, becsukta, utána elment kezet mosni, kijött, folytatta, amit csinált. Negyedóra múlva kinyitotta a kasszát, kihúzta, ez kattogott, a kihúzás, becsukta, elment kezet mosni. Mi, segédek mulattunk rajta, de hát kit érdekel, csinálja. Albérletben laktam, onnan jártam dolgozni, és persze minden nap jártam Magdáékhoz vagy Magdával. Magdának volt két régi fiú barátja. Az egyiket Spatz Gyuszinak hívták, az egy állati jópofa zsidó fiú volt, és érdekes módon nekem is jó barátom lett, pedig Magdába volt rettentő szerelmes, s én csaptam le a kezéről. S egy másik fiú, Faragó Pista, az is egy zsidó fiú volt, az aztán el is pusztult a háború idején. Vagy munkaszolgálatosként, vagy internáló táborban, nem tudom, de az elpusztult. Szóval együtt csavarogtunk, jártunk ide-oda, jártunk néha még táncmulatságokba is, ami nekem nem volt jó, mert nem tudtam táncolni. Ha elmentünk ilyen táncos helyre, akkor csak a Gyuszi meg a Pisti tudott táncolni a Magdával, én meg csak néztem őket. De hát ez nem volt baj.

Ezekkel a fiúkkal együtt csavarogtunk. Azután 1943 telén, azt hiszem, decemberben, elmentem az akkori Vasas székházba, ott volt a BMTE-nek, a Budapesti Munkás Testedző Egyesületnek a székhelye is, és beléptem a birkózó klubba birkózni tanulni [*Az MTE, azaz Munkás Testedző Egyesületet dr. Előd József orvos (1888-1943) alapította, és 1906-ban kezdte meg működését Budapesten. – A szerk.*]. Az egy kemény dolog volt, de azt hiszem, hogy később hasznát vettem, legalábbis fizikálisan. A kezdő birkózókat hozzá kellett szoktatni az izmok és az ízületek bizonyosfajta megerősítéséhez. Tehát ott először bordásfalon meg talajtornával meg súlyemeléssel meg mindenféle kínzóeszközzel az ízületeinket és az izmainkat szoktatták a majdani igénybevételhez. Ez ment elég sokáig, azután engedtek csak szőnyegre, ahol elkezdtek a birkózófogások tanulását. Ott nem volt akadály a származás, de amikor a németek bejöttek,

megszűnt az egyesület. Mert ezek a szociáldemokrata párthoz [lásd: MSZDP] tartoztak, azonkívül, ha jól sejtem, nem tudom biztosan, voltak illegális kommunista kötődései is az egyesületnek. Szóval addig jártam birkózni. Abból a szempontból volt ez jó, hogy azért az izmaim meg az ízületeim kaptak egy olyan tartást, ami a koncentrációs táborban hasznomra vált.

Éppen birkózómeccsen vagy bokszmérkőzésen voltunk Magdával az egyik nap, és onnan mentünk hazafele a Rákóczi úton, amikor szemben velünk jöttek a német motorosok meg autósok. Így tudtuk meg, hogy a németek bejöttek és megszálltak [lásd: Magyarország német megszállása]. Amikor mi ezt megláttuk Magdával, tudtuk, hogy most mindennek befellegzett. Az apja munkaszolgálatos volt, és már megjött a hivatalos értesítés pár hónappal korábban, hogy eltűnt, ami gyakorlatilag a halálát jelentette. Eldöntöttük, hogy kvázi hivatalosan eljegyezzük egymást. Megmondtuk az anyjának, hogy tekintsen minket jegyespárnak. Annak tekintett. Nem tudtuk, hogy mi lesz a sorsunk, csak hogy ha megússzuk, akkor összeházasodunk.

Március tizenkilencedikén jöttek be a németek, és én nem tudtam a szüleimről jószérivel semmit, de rettentően izgatott, hogy mi van velük. Azt tudtam, hogy a Lajkó bátyám Ukrajnába ment, és róla is jött az értesítés, hogy eltűnt. Sanyi valahol Erdélyben volt munkaszolgálatos, a szüleim pedig Vállajon éltek egyedül mint zsidó család, és nincs egyik fiuk se ott. Nincs velük senki. Engem ez annyira izgatott, hogy azt mondtam, én hazautazom, akármi lesz. Így-úgy készültünk rá, amíg kijött a törvény, azt hiszem, április elején, hogy a zsidók nem hagyhatják el a lakóhelyüket, nem utazhatnak. A sárga csillaggal egy időben jött ki ez a törvény április legelején [1944. április 5-től volt kötelező a sárga csillag viselése házon kívül, az utazási korlátozások pedig április 7-én, az 1270/1944. ME rendelettel léptek érvénybe. Ez a géperejű járművek igénybevételét tiltotta meg, tehát elméletben pl. szekéren vagy gyalog át lehetett menni a szomszéd faluba. Ugyanakkor hamarosan megjelentek a kijárást korlátozó (helyi) rendeletek, a gettózás előkészületeként, valamint rendszeres ellenőrzések is voltak, így ezt a lehetőséget aligha használták ki sokan. – A szerk.].

Én akkor sem mondtam le a hazautazásról, már rajtam volt a sárga csillag, leszedték. A személyigazolványomba be volt írva, hogy izraelita, azt valahogy kivacakoltuk, beírtuk, hogy ref. [református], és elmentem a Nyugatira, hogy elutazom Vállajra [A háború előtt a mindennapi személyazonosításra katonai igazolvány, valamilyen munkához kapcsolódó okirat (cselédkönyv, iparigazolvány stb.), anyakönyvi kivonat, illetőségi bizonyítvány szolgált. A személyi igazolványt 1954-ben vezették be. – A szerk.]. A Nyugati pályaudvaron már a bejáratnál elkaptak, mert egyrészt valószínűleg látszott, hogy ott volt sárga csillag, másrészt mindenkinek ellenőrizték a papírját, észrevették a kaparást, rögtön elkaptak, egy rendőrt csatoltak hozzám, és felültettek egy villamosra. Bevittek a Keleti pályaudvar mögött a Mosonyi utcába. A gyűjtőfogház volt ott [A toloncház volt ott, amely az ún. toloncok – azaz a rendőrhatalóság által illetőségi helyükre szállítandó személyek – átmeneti elhelyezésére szolgáló intézmény. Budapesten az 1870-es években hozták létre toloncházat a Keleti pályaudvar melletti Mosonyi utcában, megtisztítandó a fővárost a valamilyen szempontból oda nem illő emberek fizikai jelenlététől. A gyűjtőfogház ugyancsak a Révai Lexikon vonatkozó szócikke szerint „átmeneti (transport-) intézet a letartóztatottaknak az ország központján való egybegyűjtésére és onnan az ország különböző vidékein fekvő büntető intézetekbe továbbszállítására”. Budapesten 1896-ban épült gyűjtőfogház két nagy magánzárka-épülettel és egy kis fogházzal, összesen 800 főnyi befogadóképességgel. – A szerk.]. Ez a rendőr nagyon joviális volt, még azt is mondta, hogy nekem el kell magával számolni. Ha nem kellene

elszámolni, azt mondanám, hogy lógjon meg, de hát ugye.... Magda tisztos távolból figyelte az eseményeket. Az állomás közelébe még eljött, ott elváltunk, aztán látta, hogy rendőr visz engem el, és akkor követte, és látta, mikor bevisznek a Mosonyi utcába, és ott becsukódik mögöttem a kapu. Meg is írta a szüleimnek, hogy mi történt. Róla nem tudtak a szüleim. Nem tudom, miért, nem írtam meg nekik, hogy itt van egy lány, de az a levél, amit válaszoltak még a szüleim Magdának, valahogy megmaradt a háború után. Az egy döbbenetes levél volt, mert abban anyám, aki a harmadik fiát is elvesztette, tehát nem tudta, hogy mi van a fiaival, Lajkóról sejtették, hogy már nincs. Sanyiról tudták, hogy Erdélyben van, mert tőle, azt hiszem, egy vagy két hónappal korábban kaptak egy lapot, azt lehetett írni, hogy élek, jól vagyok, csak jót lehetett írni, de tudták, hogy akkor még megvolt. És akkor most eltűnt a harmadik fiuk is, és el lehet képzelni, hogy egy anyának, aki felnevel három fiút, micsoda szörnyűség ezt megélni. És apám is azt írta, hogy három fiút nevelt, és egyiket se láthatja boldog férfiként.

Bekerültem a Mosonyi utcába, egy nagy terembe raktak be, amelyik tele volt nagyjából tizennyolc és hetven év közötti férfiakkal. Mind zsidók voltak, akiket valamilyen okból elkaptak [*Leginkább azért „kapták el” őket, mert zsidók voltak. Magyarország német megszállásának első napjaiban Budapesten a rendőrök az utcán, pályaudvarokon, villamosmegállóknál stb. szedtek össze zsidókat, akik vagy a toloncházba kerültek, vagy Kistarcsára, majd mindkét helyről Auschwitzba. – A szerk.*]. Nagy volt a zűrzavar, a siránkozás, a bűdösség, szóval nagyon rossz élmény. Én próbáltam valami csendesebb sarkot vagy ilyesmit keresni. S ott rábukkantam egy hattagú társaságra, akik az egyik sarokban ültek és beszélgettek, nem jajveszékelték. Én leültem melléjük, talán valahogy nyugodtabb lesz a dolog, és az egyikük elkezdett velem beszélgetni. Mondták, hogy mióta nem ettek rendes ételt meg egyebek, s nálam volt egy táská, amit a menyasszonyom hozott, tele volt kajával, mondtam, hogy nálam van kaja, megosztom velük. Megnézték, azt mondták, hogy ez három napra elég lesz mindegyikünknek, hogyha nagyon célszerűen osztjuk el. Akkor én nem gondoltam arra, hogy ez a teljesen spontán cselekedet az életemet fogja megmenteni. Mert ez a társaság, ezek börtönből vagy internálótáborokból kerültek oda, s a vezetőjük, aki elkezdett velem beszélni, szóval aki a rangidős volt köztük, az egy több mint kétéves börtönbüntetés után került ide, ezek kommunisták voltak. A hatból négy effektív mozgalmár volt, kettő csak olyan véletlenszerűen sodródott a mozgalomhoz, de azokat is elkapták. És akkor beszélgettünk mindenféléről, és megosztottuk a kaját. Az, hogy kommunisták voltak, nekem semmit nem jelentett. Csak kérdezte a Karcsi, hogy én miért vagyok ilyen nyugodt, hogy nem hisztizek, mint a többiek. Mondtam, mit segít rajtam, ha hisztizek. Mondom, de ha ti hagyjátok, hogy veletek maradjak, akkor ez különben is egy nyugodt helyzet. Mondták, hogy ebben nekik már rutinjuk van, akkor derült ki, hogy mik, mert nem értettem, mi az, hogy rutinjuk van az ilyen helyzetekben. Karcsi nagyon halkán beszélt, kicsit rekedtes, halk hangja volt, mondta, hogy ezt is úgy kapta, hogy egyszer jól megverték, magánzárkába zárták, hidegbe, s akkor berekedt egy életre. Csendes volt az illegális neve.

A gyűjtőfogházból kivittek minket a Keleti pályaudvar valami külső részére, ott álltak a vagonok, betelereltek bennünket. Csendőrök voltak a kísérek. Ez a Karcsi mondta, hogy arra vigyázzunk csak, hogy együtt maradjon ez a kis társaság. Így mentünk le Nagykanizsára, egy nagy gyűjtőtáborba [*Nagykanizsán 1942 óta működött egy internálótábor gazdasági bűncselekmények miatt elítélt bűnözők számára, a későbbiekben politikai foglyokat, menekülteket és állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidókat internáltak itt. 1944 áprilisában Zala megye határhoz közeli részeit a jugoszláv*

partizánok akcióira hivatkozva hadműveleti területté nyilvánították, és ezen az alapon április 19-én a zsidó származásúakat összegyűjtötték (külön e célból Szombathelyről idevezényelt rendőrökkel). 8740 embert szállítottak Nagykanizsára. Egy részük a gettóba, más részük az internálótáborba került, ahonnan – mint Randolph L. Braham írja „A magyar Holocaust” (Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/) c. könyvében – április 29-én a 16 és 60 év közötti férfiakat „kivételességi alapon” Auschwitzba deportálták. Mint egy interjúból tudható, nemcsak férfiak, hanem nők is voltak az április 29-én Auschwitzba indult szerelvényen, amely részben a gettóból összegyűjtött embereket szállította el, részben a nagykanizsai internálótábor foglyait. Lásd a *Leicht Ferenc* készített interjút. – A szerk.]. Ottan több százan lehettek már. Ott kezdődött el az a dolog, ami a túlélést lehetővé tette, mert ott voltak mozgalmárok már vagy húszan-huszonöten, nem emlékszem pontosan. Ez a húsz rögtön befogadta a hatot, és rögtön megszervezték a társaságot, tehát rögtön kellett vezető, vezetőség pontosabban, és megbeszélték, hogy a társaságnak milyen magatartást kell tanúsítania. A Karcsi lett a társaság vezetője, mert ő ült a legtöbbit. Ez volt a rendfokozat. Azokból állt ez a csoport, akik valamilyen módon kötődtek a munkásmozgalomhoz. Én meg egy senki voltam, engem senki nem ismert, semmi kapcsolatom nem volt, és mondták, hogy ez kicsoda, ez nem lehet köztünk, mármint a csoport tagja. De a Karcsi, akinek tényleg tekintélye volt, azt mondta, hogy ha ő nem, akkor én sem. Tehát befogadtak.

Nagykanizsán gyűjtöttek össze, ott voltunk néhány napig, azután onnan elvittek. Beállt egy vagon sor, beteltek, és elvittek bennünket a Vág völgyén át Auschwitzba. Gyönyörű út volt. Én ott néztem a réseken a tájat, mondtam, ha túlélem, ide el kell jönni. Mert olyan szép a vidék. Auschwitzban elmentünk Mengele előtt, mi jobbra kerültünk, mert mind fiatal és munkaképes embernek látszottunk [lásd: szelektálás]. Ott a szokásos menetrend volt. Bevittek bennünket a táborba, ott mindent elvettek tőlünk, meztelenre vetkőztettek. Fürdés, fertőtlenítés, hajnyírás kopaszra és középre egy csík a fejre, hogy akárhol vagyunk, meg lehessen ismerni, hogy ezek háftlingek [*Német: 'fogoly'* – A szerk.]. Adtak csíkos ruhát, egy ilyen, azt hiszem, facipőt, nem biztos, arra már nem emlékszem. Az egész körülbelül tizennyolc órát tartott, és már vittek bennünket az állomásra. Tehát valamiért nagyon sürgősen szükség volt a munkánkra.

Én nem tudtam semmit. Ők [*a kommunisták*] sejtettek valamit, mert mondták, hogy Auschwitzba fogunk jutni. Ők valamit tudtak már erről. De hogy ott mi lesz velünk, arról nem tudott senki. Mengeléről nem tudtak. De az egyértelmű volt, hogy az Mengele volt. Nem, mert bemutatkozott nekünk, hanem, mert később, amikor már elmesélték, hogy ki az a Mengele, akkor egyértelműen ráismertünk.

Május elsején érkeztünk Auschwitzba, ez úgy megragadt, május elseje és másodika között. Úgy látszik, annyira sürgős volt a dolog, hogy minket nem bélyegeztek be, nem adtak számot, tehát énnekem nincs számom [*Számot az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára tetováltak, az alkaron, a belső könyökhajlatban egy négy-, öt- vagy hatjegyű számot és esetleg betűjelet is. Ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben.* – A szerk.]. Auschwitzból annyit láttunk, amennyit az átvonulás során láttunk, és onnan rögtön vonattal elvittek egy Wüstegiersdorf-Blumenau nevű helyre [*A gross-roseni koncentrációs tábor egyik altábor volt.* – A szerk.]. Az Sziléziában van, ahol egy elhagyott vagy kiürített gyárban volt a tábor. Ott már volt előttünk is egy társaság. Amikor megérkeztünk, ott volt egy Rothman Mityu nevű, németül kiválóan

beszélő, egyébként kárpát-ukrajnai fiú, aki az SS irodáján dolgozott, tehát a táborirodán. Ő tudta, hogy érkezik egy olyan társaság, aki munkásmozgalmi. Hogy honnan tudta, azt nem tudom. Csak azt tudom, hogy amikor megérkeztünk, akkor ő a csoporttal azonnal kapcsolatba lépett, és ő intézte úgy a dolgokat, hogy együtt legyünk, Minket rögtön úgy sorolt be, hogy a lágernak egy viszonylag jó helyén kapjunk elhelyezést. Ott ez a társaság összeállt azokkal, akik ott voltak már, akkor megint megalakult a csoport, és ott megint felvetődött, hogy ez ki. S akkor a Karcsi megint letette a voksot mellettem, úgyhogy bent maradtam ebben a társaságban, ami nagyon fontos volt, mert a társaságnak volt egy önvédelmi reakciója. Egyrészt együtt voltak, másrészt nem engedték, hogy a társaság tagjai folyton az elvesztett dolgokról meg a múltról meg a szörnyűségekről beszéljenek, ami van, hanem arról, hogy amit átélünk, ahhoz hogyan tudunk alkalmazkodni.

A mi csoportunk az állomásra került, Wüstegiersdorf-Blumenaunak volt közös állomása. Az őrség SS volt. Az állomáson a munka felügyeletét *totdisták* [lásd: Totd Szervezet] csinálták. Az állomáson volt egy civil, mindig civilben volt, de mondták, hogy *totdista*, és az osztotta be a munkát. Az szabta meg, hogy mikor mit kell csinálni. Azokat az árukat kellett kirakodni, amik vagonban érkeztek ide, és valamiért itt rakták ki, itt volt rájuk szükség. Úgyhogy mi nagy, nehéz munkagépeket is leszedtünk a vagonokról. Ott nagyon kellett vigyázni, hogy ne történjen baj. Ő elmagyarázta, hogy mit csináljunk, és mi csináltuk, úgyhogy tűrhetően ment a dolog. Az volt az előny, hogy hetente egyszer vagy kétszer érkeztek élelmiszerek, zöldség főleg. Arra tisztán emlékszem. Ezeknek a mozgalmiaknak rutinjuk volt abban, hogy kell ezeket a szajrékat begyűjteni. Azt csinálták, hogy ha jött krumpli, akkor egy zsák krumplit elvettünk, és azt betettük a *platzmeisternek*, aki az állomás egész területének a felügyelője volt, az irodájába. Ő tudta, hogy ez honnan származik, de tudomásul vette, hogy ott van a krumpli, és attól kezdve nem törődött azzal, hogy mi mennyit lopunk el, s ugyanúgy volt minden mással is. Jött paradicsom, sárgarépa, zöldség és káposzta. A káposzta nekem azért különösen fontos, mert egyszer a vagonban, kirakodás közben, elkezdtem a nyers káposztát enni. Az nagyon jó és egészséges is. Mikor éppen ettem, belépett egy SS a vagonba. Elkapott, már ott adott egy frászt a vagonban, elvitt a *platzmeisterhez*, és azt mondta, hogy ezt a pasast írja le a létszámból, mert agyonlő. Na most én órás voltam, órássegéd. A *platzmeisternek* elromlott egy órája, és kérdezte, hogy van-e órás köztünk. Én órás voltam, odaadta, mondtam, hogy milyen szerszámokat hozzon, hogy megjavítsam, és megjavítottam. Ment az óra. Amikor ez az incidens történt, addig dumált az SS-nek, hogy az adott egy frászt, amitől kirepültem az izéből, de nem lőtt. Megúsztam. A Karcsi, aki ott is a csoport vezetője lett, nagyon lehordott, hogy ilyet ne csináljak, mert ez nemcsak rám veszélyes, hanem rájuk is. Különben is a csoportban volt egy alapelv, hogy bárhol bárki szerez valamit, ami hasznosítható, azt be kell vinni, és majd a csoport dönti el, hogy mit csináljunk vele. Együtt megesszük, vagy értékesítjük. Ott először cibálta meg a halál a bajuszomat, mikor ez az eset volt az SS-szel. Másodszor síneket raktunk le vagonokból, vasúti síneket. S egyszer az egyik sín, már nem tudom, hogy történt, felment magasra, és zuhant lefelé. És engem egy ott dolgozó munkás, német, berántott a vagon alá. Ha nem rántott volna be, pont a fejemet zúzta volna szét. Ezt is megúsztam. Voltak német munkások, nem sokan, akik velünk nagyon csínján érintkeztek, mert ők is félték.

Egyszer aztán rájöttünk, hogy valami baj lehet a fronton, mert jöttek olyan vagonok, hogy látszott, amit tudtak, azt feldobálták, és ahogy volt, úgy jött a vagon. Nyilvánvaló volt, hogy valahol a frontról nagyon gyorsan kell nekik eljönni. Ott találtunk például egyszer egy egész láda

szűzdohányt. Az egy kincs volt. Az egy érdekes dolog volt, a dohányosok képtelenek voltak lemondani a dohányzásról még ilyen körülmények között is, képesek voltak a kenyerüket odaadni, hogy dohányt kapjanak. A dohányból kenyér lett, mert egyik sem dohányzott közülünk akkor, és más kajához hozzájutottunk.

Amikor minket betelepített a Mityu ennek a gyárépületnek az egyik szobájába, priccseken aludtunk vagy feküdtünk. A szomszéd helyiségben volt egy másik csoport, amelyiken látszott, hogy szintén valami szervezett banda. Kiderült, hogy ezek kasszafűrók. Magyar zsidó kasszafűrók voltak, ez volt a szakmájuk. Elfogták őket, s mert zsidók voltak, internálták őket, és idekerültek. Azonnal elkezdtek velünk kommunikálni. Azt mondták, hogy amíg ilyen helyzetben vagyunk, ha valami adódik, működjünk együtt, mert több esélyünk van arra, hogy nem pusztulunk el. Elfogadtuk. Úgyhogy a kommunista társaság meg a kasszafűró társaság egy kölcsönös, egymást segítő szervezett erő volt. Ott dolgoztunk már régen, amikor egyszer, valamikor október vagy november táján, amikor már jöttek a hidegek, adtak nekünk rendes cipőt, télikabátot, ebből tudtuk, hogy akkor még nincs baj, szükség van ránk. És valamikor december közepe táján jött a Mityu, hogy új munkahelyre fogtok kerülni. Egy nagyon-nagyon komoly munkahelyre. Vigyázatok, de nagyon sokat lehet profitálni a munkából. A másik csoport, amelyik ugyanerre a munkára lett beosztva, a kasszafűrók társasága volt. Kiderült, hogy a mi lágerünktől teherautóval körülbelül egy félórányi, háromnegyed órányi helyre mentünk, ahol egy óriási élelmiszerraktár volt. Ott volt ennek a körzetnek, valószínűleg a német katonák egész csoportjának az élelmiszerraktára. A feladat az volt, hogy ebből a raktárból teherautókkal egy ugyancsak körülbelül félórára lévő másik állomásra vigyük az árut, és berakodjuk. Természetesen ott ment a kajalopás. A lopás úgy ment, hogy este visszavittek minket a lágerbe, és mindig volt valami olyan helyen jó minőségű lopott áru, hogy a lágerőrség megtalálja nálunk. Ez először kísérlet volt. Megtalálták, egy szót se szóltak. Tehát tudtuk, hogy jól van, lophattok, de nekünk mindig jusson. Úgyhogy ez rendszerré vált. Ez körülbelül két hétig tartott.

Ez a két hét két dologra volt jó. Egyrészt erős fizikai munkát végeztünk, másrészt úgy feltápláltuk magunkat kiváló dolgokkal, konzervekkel, lekvárokkal, amit csak el lehet képzelni, ezekből mind fogyasztottunk. A másik nagy dolog volt ennél a csoportnál, hogy nem kell mindig keseregni. Ebben a mi társaságunkban egy csomó értelmiségi ember volt. Volt egy író, volt egy másik, aki mikor hazajöttünk, a budapesti fürdőkné lett a főigazgatója. A többiek is mind olvasott, tanult emberek voltak, vagy autodidakta módon, vagy iskoláztak. Amikor az idő engedte, akkor ez a társaság leült, és elkezdett irodalomról meg történelemről meg mozgalmi kérdésekről beszélgetni, tehát lefoglalta önmagát, hogy ne arra gondoljon, hogy mi lesz. Én ebben a társaságban, amikor irodalomról volt szó, egy élő könyvtár voltam a számukra. Én mondtam az idézeteket. Nagyon érdekes volt, hogy ezek a kommunisták a különböző szektájukat megtartották. Volt olyan, aki igazi kommunista volt, volt olyan, aki szektariánus volt, ez a Demény-féle szekta [lásd: Demény Pál]. Voltak, akik betű szerint ragaszkodtak a marxi-lenini tanításhoz. Én már csak utólag vontam le a különbséget. Voltak, akik nem voltak ilyen szigorúan hívő kommunisták, voltak, akik azt mondták, hogyha hazajövünk, nem szabad a Szovjetunióval együtt maradni, hanem másképp kell megcsinálni. Ezekből a vitákból nem sokat értettem, csak mulattam rajtuk, hogy mit vitatkoznak ilyen izéken. Egyszer megkérdeztem a Karcsit, hogy tulajdonképpen miért állt ki mellettem. Akkor mondta, hogy én anélkül, hogy bármi viszonzásra számíthattam volna, felajánlottam, amim volt. Azt mondja, ez olyan ritka tulajdonság, hogy ezt ő igenis honorálja, és figyeljem meg itt a

társaságot, mert rá fogok jönni, hogy egy csomó van, aki ilyen helyzetben nem ajánlana fel semmit. A másik nagyon fontos dolog volt, hogy a láger konyhájában olyanok dolgoztak, akik valamilyen oknál fogva szimpatizáltak ezekkel a mozgalmárokkal. Valószínűleg a Mityu mondhatta meg, hogy ott van egy ilyen társaság, mert ha bevonultunk este, akkor kiosztották a csajkába vagy valamilyen nyavalyába az ételt. Megettük, felmentünk, és fent a mi szobánkban mindig vagy már ott volt, vagy megérkezett egy teljes badella [értsd: nagy lábos, edény] kaja. Tehát mi – akár rossz volt, akár nem volt rossz – rendszeren jóllaktunk. Úgyhogy az, hogy én ehhez a csoporthoz kerültem ezzel, hogy megosztottam a kaját, az tényleg az életet jelentette.

Volt egy drámai esemény. Az egyik fiú a lágerből megszökött. Miután mindennap volt *appell*, létszámellenőrzés, rögtön rájöttek, hogy megszökött. S akkor elterjedt a híre, hogy ha nem találják meg, s nem kerül vissza, akkor a meglévő állományból fognak kivégezni valakit. Hogy kiket és milyen alapon, azt nem lehetett tudni. De sajnos visszakerült, illetve nekünk nem sajnos. Egy húsz év körüli fiú volt, kiállították az egész lágert, őt is, és közölték, hogy felakasztják a szemünk láttára. Felállították egy sámlira, a nyakára kötelet, és kihívták az apját. Ott volt az apja köztünk, és az apjának pisztolyt szegeztek a fejének, hogy rúgja ki a sámlit a saját fia alól. Kirúgta. És végignézte. Én azt reméltem, hogy kirúgja a sámlit, elsütik a pisztolyt, aztán kész. Apa és fia is. De nem. A fiú haláltusáját végignézte, de aztán megőrült. Drótkerítés volt, nagy kőkerítés is, de egy részen drótkerítés volt [a tábor körül]. És öt toronyban volt az őrség, ott éjszaka átmenni az udvaron egy hidegrázás volt, ha valakire rájött a kimenés, mert ilyen latrina volt a gyárépülettel ellentétben, a nagy udvarnak a másik végében. Ha valaki nem tetszett, mondjuk, az őrnek, akkor azt szó nélkül lelőhette. Ezt az apát, ezt lelőtték. Körülbelül egy hét múlva, mert nekiment a drótkerítésnek.

Ez ment valamikor [1945.] januárig, akkor már azt is tudtuk, hogy valahol nem messze van a front. Tudniillik annál az állomásnál, ahol berakodtunk, hallani lehetett messziről és halkán az ágyúdörgést. Mikor kiürítettük az ELO-t [ellátó osztályt, az élelmiszerraktárt], még egy pár napig voltunk ott, amikor a társaságot felsorakoztatták, és kiderült, hogy elvisznek bennünket. A Mityu se tudta, hogy hova megyünk. S akkor a társaságot elindították gyalogmenetben a Sziléziát Csehországtól elválasztó hegyeken át. Hó esett, nagy hóban gyalog mentünk egész nap. Aztán egy pajtában aludtunk, és másnap ment tovább a társaság. Itt volt két érdekes eset, ebben a menetben. Az egyik, hogy ellentétes irányban velünk, ment egy csoport, azok csak nők voltak. Ők olyan tizenöt vagy húsz méterre vonultak ellenkező irányba. S egyszer, az egyik nő átkiáltott nekem, hogy Pali. Megismertem, a pesti nagybátyám szomszédja volt. És akkor mondta, hogy „Jól vagy?”. Jól. Te is? Ő is. Ha hazajut valamelyikünk, mondja el, hogy találkoztunk, mikor és hol. Hogy tudjanak valamit. Ugye akkor még a hazamenés messze volt. A cseh oldalon Trautenau volt az állomás neve, oda érkeztünk [Trautenau (Trutnov) – cseh város a lengyel határ mentén, a cseh lenipar egyik központja. – A szerk.]. Ott következett az újabb bevagonírozás. Rögtön tudtuk, hogy nem munkára visznek bennünket, mert kíméletlenek voltak. Rugdosták a társaságot, kiabáltak, ütötték, s hajszolták az embereket be a vagonokba. A mi társaságunk csak egyre törekedett, hogy együtt maradjon, és egy vagonba kerüljön, lehetőleg későn. Tehát mindig lemaradtunk valamilyen technikával. A kasszafűrók persze rögtön vették a lapot, és ők is velünk együtt maradtak. A végén az utolsó vagonba kerültünk be. Ez egy borzasztó dolog volt, mert itt százhusz embert tettek egy marhavagonba. Amikor munkára vittek, csak hatvanat. Tehát itt valami rettenetes zsúfoltság volt. A marhavagonnak volt a két végén ilyen kis ablak, az is be volt szögcsúszlószerűen fonva. Na most, mi az egyik végét foglaltuk el a vagonnak, a kasszafűrók a másik végét. Közénk bezúdult a többi, akik

elkezdtek ott dulakodni, verekedni, ordítózni. Mi tudtuk, hogy így nem lehet. Ha nem nyugodtan próbáljuk átvészelní ezt a szállítást, akkor ott meg fognak halni. Úgyhogy mi az egyik oldalról, a kasszafúrók a másik oldalról kiabálva és verve csillapítottuk le a társaságot, és elértük azt, hogy a társaság egyik fele, közülünk is meg ezek közül a köztes társaság közül is ülni tudjon, a másik fele csak állni tudjon. Tehát felváltva ültünk és álltunk. Ennek megvolt a rendje. Amikor behajtottak bennünket, mindenki, már aki ügyes volt, kapott egy kenyeret, mert nem odaadták a kézbe, hanem dobták. Aki nem kapta el, annak nem volt. Volt egy fiú köztünk, egy nagyhangú, erős hangú pasas. Azt bízták meg, hogy mondja meg magyarul meg németül – mert akkor itt már nem csak magyarok voltak –, hogy ne egyék meg a kenyeret egyszerre, hanem osszák be. Minden napra egy kicsit, mert különben nem lehet tudni, hogy mi lesz. Vízet nem adtak. Elindult a vonat.

Megindult a vagon, és Csehországon át vittek bennünket. Hét vagy nyolc napig utaztunk. Volt egy kevés kenyér, elosztva, és nem volt víz. Csehországban mikor megálltunk állomásokon, rendszerint valahol a külső részén a pályaudvarnak, ott voltak mozdonyvezetők meg vasutasok, csehek. Azoknak izéltünk, hogy adjanak vizet. Körülnéztek, és ha nem volt SS a láthatáron, akkor valamilyen edényben benyújtottak mindig vizet, és akkor az volt a dolog, hogy ezt a vizet el kellett osztani úgy, hogy mindenkinek jusson legalább egy korty. Csak annyit adtak. Így mentünk át Csehországon. Mi csak azt tudtuk, hogy nyugat fele, Nyugat-Németország fele megyünk, Bajorország felé. Eljutottunk az egyik leghírhedtebb koncentrációs lágérba, Flossenburgba. Ott is arra vigyáztunk, hogy együtt maradjunk.

Az utaztatást a mi vagonunkban mindenki túlélte. Az összes többi vagonban öt, hat, tíz holttestet dobáltak ki. Agyonnyomták meg agyontaposták egymást. Nem volt szervezettség. Bevittek Flossenburgba gyalog, ott már tudtuk, hogy koncláger lesz, mert úgy bántak velünk. Amikor megérkeztünk Auschwitzba, ott ki volt írva a kapun, hogy *Arbeit macht frei* [Német: 'A munka szabaddá tesz'. – A szerk.]. Akkor gondoltam arra, hogy mi az, hogy a munka szabaddá tesz, amikor a szabadságnak még az árnyéka sem lehetett a közelünkben. Itt jöttem rá Flossenburgban, hogy van a szabadság teljes hiányában is fokozat. Mert ha munkatáborba visznek, akkor is állatnak tekintenek, de úgy bánnak velünk, hogy tudjunk dolgozni. A konclágerben pedig csak állatok voltunk. Tehát ott levetkőztettek meztelenre, ilyen üstök voltak felállítva, amelyekben rotyogott a víz, abba beledobták a ruháinkat, minket pedig slaggal – ez februárban volt – fertőtlenítettek le. Ötös sorban mentünk a barakkok felé. A külső őrség SS volt, a belső őrség vagy felügyelet német köztörvényes bűnözők voltak. Ahogy mentünk befele, odajöttek a társasághoz, és kiragadtak egy-egy embert, és azokat a szemünk láttára halálra verték. Homokkal töltött, kerek korbácsuk volt. Addig verték, míg meg nem halt. Szóval ez egy borzalmas dolog volt. Ezzel nyilván a megmaradóknak akarták megmutatni, hogy itt ez a rend. Mi együtt tudtunk maradni, közülünk nem vittek el senkit, s aztán betelepítettek a barakkokba. Ott már zsúfoltság volt, nem olyan, mint a munkalágerban, és ott olyan ételeket adtak, amittől a gyengébb emberek hasmenést kaptak meg hánytak meg elpusztultak. Az elpusztult embereket, a halottakat vagy nem is egész halottakat meg ilyen saroglyára rakták, azokat nekünk kellett betolni. Ott volt égetőkemence, és oda be kellett dobni. Ezeket elégették. S ott mondtam egyszer a Karcsinak, aki legközelebb állt hozzám, Ady után szabadon, hogy „örökös itt a lélekjárás, a kripta-illat és a köd” [Az idézet Ady „A vár fehér asszonya” c. verséből van. – A szerk.]. Azt mondtá, hogyha Ady itt lenne, akkor sem tudta volna jobban megírni a helyzetünket.

Ott voltunk körülbelül három hétig, s akkor kihirdették, hogy akinek vasipari szakmája van, az jelentkezzen. Tudtuk, hogy a munka szabaddá tesz. Én órás voltam, az végül is vasipar, én is jelentkeztem. Aztán még egy csoportot elkülönítettek, és maradt egy harmadik csoport. Ebben a harmadik csoportban volt a mi társaságunknak a nagyobb része. A vasipariak közé, ahova én kerültem, kerültünk hatan. A harmadik csoportba, azt hiszem, ketten vagy hárman ebből a társaságból. Tudtuk, hogy elmegyünk. Ki erre, ki arra. A csoportokat elkülönítették dróttal is. S akkor odajött egyszer a Karcsi, és azt mondta, hogy ők úgy gondolják, hogy ennek a hat fiúnak, én legyek a vezetője. Ez azt jelentette, hogy ha valami van, akkor hallgassanak rám. Én azt hittem, hogy ilyen nincs. Egy kispolgár, aki bekerült a társaságba, én, a kispolgár lettem a hatnak a „vezetője”. Minket hamarosan kivittek az állomásra, megint nem volt verés, nem volt kiáltozás, nem volt rugdosás, hatvan egy vagonban. Mi már akkor tudtuk, hogy dolgozni visznek. S dolgozni még mindig jobb, mint tétlenül feldobni a talpát az embernek. Elvittek Regensburgba [*Ez a flossenburgi koncentrációs tábor egyik altábor volt. – A szerk.*]. A regensburgi vasúti pályaudvart teljesen lebombázták. Minket azért vittek oda, hogy állítsuk helyre a közlekedést. Az volt a dolgunk, hogy megfelelő munkavezetőkkel a vasúti síneket rendbe hozzuk, legalább két pályát. Sietni kellett, hajtani kellett, de azért mikor bevittek a lágerba, szalma volt leszórva, és azon valami pokrócféle, tehát hagytak aludni bennünket, enni is adtak, és dolgoztunk a pályaudvaron. Nem tudom, mennyi idő alatt, de két sínpárt helyreállítottunk, úgyhogy megindult a közlekedés. Ez a közlekedés aztán azon a két sínpáron másfél napig tartott körülbelül, mert két hullámban megjelent harminc-harminc amerikai bombázógép. Azok szépen elkezdtek bombázni ezt a dolgot. Az SS-ekkel együtt, akik velünk voltak, futottunk valami kiserdő felé, hogy a bombák elől elmeneküljünk. De gyújtóbombát is dobtak, az meg össze-vissza ment, és egy csomót közülünk is meg az SS közül is eltalált. Amikor jöttünk vissza a kiserdőből, amikor a bombázás vége volt, akkor ottan hullák hevertek. Az életben maradt SS-ek nem engedtek oda, mert nem tudták, hogy mennyi a német a hullák között, és nem akarták, hogy mi lássuk. Így mentünk vissza az állomásra. Akkor aztán mi megint jól jártunk, mert az állomáson kiégett vagonok álltak össze-vissza, és a kiégett vagonokban sült krumpli volt, megsült a tűztől, meg karamella, mondhatnám, égetett cukor meg ilyesmi. És mi amennyit tudtunk, teletömtük a ruhánk ujját meg a nadrág szarát. Tehát vittünk kaját. Ott volt egy másik élmény, ami úgy maradt meg bennem, hogy ma is előttem van, ha elmondom. Mert ott össze-vissza mentünk át az állomáson. Figyelték minket, hogy nehogy elszökjünk, de nem lehetett rendezetten átvonulni. Én mentem egy sínpár mellett, ami mellett állt egy ilyen betonbunker. A sín és a betonbunker között ott feküdt két szénre égett német katona. Ma is látom, a rendfokozatuk nem égett el, mert az fémből volt, s az egyik katonának a hasán egy körömvágó olló, ma is úgy látom, mintha akkor lenne. Akkor én örültem. Amikor beértem a lágerbe, akkor már nem örültem. Azt mondtam, hogy úgy látszik, elérték azt, hogy állatokká váltunk. Nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is. De hát ez nem volt érdekes, mindegy.

Akkor még kivittek az állomásra háromszor bennünket, a romokat el kellett takarítani meg a saját embereinket, akiket külön ott hagytak szanaszét, a németeket elvitték. Azokat el kellett temetni, ott azon a földön, ahol futottunk. Egyszerűen bedobáltuk őket a bombatölcsérekbe, és leföldeltük. Három vagy négy nappal ezután megint ordítás, rugdosás, verés, kiabálás, sorakozó, úgy, ahogy voltunk, s azonnal elindítottak bennünket valahova. Ez április elején lehetett, csak arra emlékszem, hogy még nagyon hideg volt, és időnként ha vaseső is esett. Gyalog mentünk, az én öltözékem volt a csíkos ruha, egyik lábamon teniszcipő volt, a másikon nem volt semmi. Körülbelül ilyen öltözékben indult el a csoport, és éjjel mentünk. Amikor már kezdett világosodni, betereltek

bennünket parasztgazdaságok csűrjeibe, és ránk zárták az ajtót. Ott az volt az első dolgunk, hogy akármit találtunk enni, megkeresni és enni, nyers krumpli, nyers marharépa, ami ehető volt, azt megettük. Egyszer egy olyan helyre hajtottak be, ahol éppen elkészült a moslák a disznóknak. Ebből a disznóknak nem jutott egy falat sem, mert befaltuk. A gazda csak nézte, hogy mit csinálunk, az őrség elkezdett ordítani, de a gazda leintette őket, hogy hagyjanak enni. Már úgy látszik, ekkor nem volt olyan nagy a német öntudat. Ez a menetelés kilenc vagy tíz napig tartott, amikor egy helyen, ahol szintén egy ilyen pajtában szállásoltak el bennünket, reggel nem volt ébresztő. Nem tudtuk, hogy mi van. Kimentünk a pajtából, SS-nek nyoma se. Leléptek, otthagytak minket, kész. Itt volt először haszna annak, hogy én voltam a hat embernek a vezetője. Mert a többiek rögtön elindultak megkeresni az SS élelmiszerraktárát és bezabálni. Én azt mondtam az enyéimnek, hogy ne menjünk. Ha mi ott bezabálunk ilyen nehéz, zsíros meg mindenféle nem tudom, milyen ételeket, akkor el fogunk pusztulni, mert a gyomrunk meg a beleink nem fogják bírni. A hatból öt hallgatott rám, az egyik elment, azt többet nem is láttuk. Mi öten viszont elmentünk, és egy kert végében lévő pajtába mentünk be, ott volt szalma, ott beágyaztuk magunkat a szalmába, és mondtam, hogy itt kell maradnunk. Az SS elment mellőlünk, de még nincsenek itt az amerikaiak, a fene tudja, hogy mi lehet még, várjuk meg itt az amerikaiakat. S még nagyon szerencsénk volt, mert este jött egy asszony, hozott ennivalót, méghozzá tejet és főtt krumplit, azt meg lehetett enni. Ez az asszony minden nap kétszer kijött, és hozott valami tápláló, de könnyű ételt. Úgyhogy mi ott vészeltük át ebben a pajtában ezt a pár napot, amikor megjelentek az amerikai katonák a ház előtt, ott vonultak. Akkor aztán kijöttünk, mert azt mondtuk, most már akkor tényleg szabadok vagyunk. Laufennek hívták ezt a községet. Amikor Laufennél felszabadultunk, akkor május elseje volt. Amikor Auschwitzba értem, május elseje volt.

S akkor elindultunk hazafelé. Salzburgon át kellett jönni, és onnan Magyarország felé. Na ott aztán mindenféle kalandban volt részünk, amit nem részletezek. Mikor Salzburgba értünk, akkor azt mondtam, hogy egy apácakolostort keressünk, mert ott biztos, hogy adnak segítséget. Meg is találtunk egy apácakolostort, azok bevittek, fürdőt csináltak a számunkra, megetettek bennünket, és aztán kérdeztük, hogy merre menjünk tovább. Azok mondták, hogy Linz felé a legjobb, ott végig út vezet, és akkor eljutunk majd haza. Salzburgban ért bennünket a háború vége. A város szélén egy csűrnek a padlására feküdtünk, ott széna volt, szalma volt, tehát jól elhelyezkedtünk. Akkor már volt sok mindenünk, mert ahogyan jöttünk, amerikai frontcsapatok által már elhagyott táborokat találtunk, ahol volt bakancs, pokróc, mindenféle, úgyhogy egy ilyen padlásra vettük be magunkat, és elaludtunk. Egyszer engem ráztak ezek a fiúk, hogy ébredjek fel, mert újból folyik a háború. Mondtam, hogy itt valami nem stimmel. Odamentem – ezek olyan réses padlások voltak [*Álló deszkalapokból ácsolt, szellős padlás – A szerk.*] –, és láttam, hogy világító lövedékek meg rakéták röpködnek. Mondtam, nem kitört, most fejeződött be. Mert azt regényekből tudtam, hogy olyankor kilövik a töltényeket, ha vége a háborúnak. Tehát ekkor volt vége a háborúnak. Aztán elindultunk gyalog Linz felé. Útközben folyók voltak, megfürödtünk, és bementünk amerikai táborhelyekre. A táborhelyeken az őrség hívta a tolmácsot, a tolmács mindig tudott jiddisül, ötünk közül ketten tudtak jiddisül. A tolmács hívta a parancsnokot, elmondta neki, hogy ezek szabadult háftlingek, asztal, teríték, ami szem-szájnak ingere, ki volt rakva. Így mentünk napokon át, hogy mindennap jól laktunk. Osztrák parasztházaknál éjszakáztunk, május volt, sütött a nap, ettünk, fürödtünk. Így érkeztünk meg Linz mellé, Hörschingbe [*A hörschingi légitámaszpont 1945 májusától kórházként működött, ahol a koncentrációs táborokból szabadult áldozatok lábadozhattak hazatérésük előtt. – A szerk.*]. Útközben már mondták, hogy Hörshingben van egy

nagy gyűjtőtábor, ahova a környéken kiszabadult zsidókat az amerikaiak összegyűjtötték, és ott próbáltak valamit csinálni velük.

Úgy érkeztünk oda, hogy úgy néztünk ki, mint a legegészségesebb emberek. Ennek a tábornak volt egy vezetősége, azok először azt mondták, hogy nem vagyunk zsidók, nem léteznek, hogy zsidók vagyunk. Biztos SS-ek vagyunk, és csíkos ruhával álcázzuk magunkat. Nahát a két jiddis elkezdett velük jiddisül beszélni, aztán elő kellett mutatni a körülmetélt bizonyítványainkat is, s akkor elhitték, hogy zsidók vagyunk. Ott aztán megint lefürdetés, fertőtlenítés, szállást kaptunk, ott ismertem meg a DDT-t, később sokáig volt itt is a fő rovarirtószer [1939-ben felfedezett szerves klórtartalmú rovarölő szer. Sokáig nagyon kedvelt volt, mert sokféle rovar elpusztított, és nem tűnt veszélyesnek az emlősökre nézve sem, de az 1960-as évekre bebizonyosodtak káros hatásai, ezért 1970-ben betiltották. – A szerk.]. A DDT vízzel keverve kilocsolható szer volt, ami akkor még újdonságnak számított, elpusztította a rovarokat. Szóval a csíkosokat beakasztottuk egy szekrénybe, hogy majd hazahozzuk mementónak. Aztán egy nap kinyitottuk a szekrényt, teli volt fehérre kiéhezett tetűvel. Akkor azonnal megfogtuk, volt kint az udvaron egy tűzrakás, beledobtuk. Én ott kaptam egy betegséget. Egyszer csak arra ébredtem, hogy kórházban vagyok. Kiderült, hogy napokig negyven fok körüli lázam volt, rosszul lettem, és úgy kerültem be a kórházba. Aztán mondták az ápolók meg orvosok, hogy flekktífusz [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. Tehát áttestem egy flekktífuszon. És aztán mondták, hogy csak maradjak nyugodtan, míg összeszedem magam, megerősödök, valahogy megértették velem.

Aztán egy napon szóltak, hogy akik kelet fele mennek, Magyarországra vagy attól még keletebbre, azok legyenek kint másnap reggel az állomáson, mert hazavisznek bennünket. Akkor ott nagyon szép marhavagonokban vittek, mindkét oldalon volt emeletes priccs, tehát nagyon úri módon volt elrendezve, matrac volt, pokróc volt. S akkor elindult velünk a vonat. Az osztrák Alpokon át mehetett, mert valami csodálatos tájak voltak. Ott is mondtam, hogy ide vissza kell jönni, mert olyan szép ez a vidék. Wiener-Neustadtnál adtak át minket az oroszoknak. Ott már orosz megszállás volt, s az orosz katonai rendészet átvett minket az amerikaitól. S akkor kérdeztük, hogy most itt mi lesz velünk, mikor megyünk tovább: „Szicsasz” [Orosz: 'mindjárt' – A szerk.]. Akkor még nem tudtuk, hogy a szicsasz egy másodperctől tíz évig akármit jelenthet. Itt aztán tényleg megint szerencsém volt, mert abban a társaságban, amelyikkel én együtt jöttem, volt egy Jován nevű szerb, szintén mozgalmár, aki már Wüstegiersdorfbán is a csoporthoz tartozott, s itt ötünk közül ő volt az egyik. Jován tudott az oroszokkal beszélni szerbül. Az állomáson lődörögtünk, és kiderült, hogy egy vonat indulni készül Pestre. A Jován elkezdett az oroszoknak dumálni. Nem tudom, hogy mit dumált, de végül megengedték, hogy felszálljunk az egyik vagonnak a peronjára. Azt mondták, hogy kussolni kell, semmi duma, és nem szállhatunk le sehhol, ha megáll a vonat. A vonat nem állt meg. Wiener-Neustadttól egyhuzamban jött Pestig. A Kelenföldi pályaudvarra érkeztünk meg július hetedikén. A Kelenföldi pályaudvaron Jován azt mondta, hogy ő nem megy sehova. Ő itt megint keres egy vonatot, ami Szerbia felé megy, s azzal ő elutazik. Elbúcsúztunk. Ő valahova Szerbiába való volt, nem sokat mondott. Azt tudom, hogy a Vajdaságban átélte a magyar hadsereg tevékenységét [lásd: újvidéki vérengzés], mert nekem elmesélte, hogy a menyasszonyát akkor ölték meg.

Én meg elindultam Pestre. Azt máig sem tudom, hogy keltem át a Dunán. Nyilván volt valahol egy pontonhíd, de nem emlékszem rá. Akkor nem foglalkoztatott csak az, hogy átjussak Pestre. És

Pesten az első utam a menyasszonyom házához vezetett. Négy vagy öt órákor érkeztem a Kelenföldi pályaudvarra, s valamikor reggel hétkor értem a házhoz. Becsengettem vagy bedörömböltem, már nem tudom, beengedtek. A menyasszonyomnak a nagynénje meg a férje is ott lakott. A férfi jött ki, és teljesen odavolt, hogy élek és ott vagyok. Akkor mondta, hogy óvatosan menjünk be, mert a menyasszonyom nagyon beteg, minden este negyven fokos láza van. Bementünk a szobába, és akkor a Magda úgy ugrott ki az ágyból, mintha semmi baja se lenne. Kiderült, hogy nem is volt semmi baja, valami idegláz volt ez miattam. Mert aznap este, mikor megérkeztem, már nem volt láza, s aztán többet nem volt láza. Ott elidőztünk egy ideig, el kellett mesélni, hogy ki hogyan vészelte át. Magda és az anyja szintén koncentrációs lágerban volt, de Ausztriában. Pestről kerültek oda. Debrecenből az én rokonságom nagy része szintén Ausztriában volt, de az a Kasztner-féle akció volt [„Emberéletem áruért” – lásd: Strasshof]. De ők [Magdáék] nem abban az akcióban kerültek Ausztriába, most nem jut eszembe a neve, ott volt egy koncentrációs láger, ők abban voltak, nem Bécs körül szétszórva, mint ezek a debreceniek. Ő is hazakerült, meg az anyja is hazakerült, tehát ők szintén ismerték ezt az élményt. Pestről gyűjtötték össze őket, és a budai téglagyárból gyalogmenetben mentek át egész Ausztriáig. Őket nyilasok kísérték. Az rosszabb volt, mint a csendőr. Ez már 1944 őszén volt, hogy őket kivitték [Budapesten 1944. október végén a 16–40 éves zsidó nőket behívták honvédelmi szolgálatra. Először árokásásra vagy védelmi erődítmények építésére vezényelték őket, majd az életben maradtakat gyalogmenetben útnak indították az óbudai téglagyárakból Hegyeshalom felé. Nekik is a „keleti fal” építésében kellett részt venniük. Több százat közülük, akik már nem bírták a munkát, a helyszínen legyilkoltak, a többiek pedig a mauthauseni, majd onnan a günskircheni koncentrációs táborba hajtották. – A szerk.]. Mikor mindent megbeszéltünk, akkor mondtam, hogy megyek a nagybátyámhoz. Ők is otthon voltak, ők a gettóból [lásd: budapesti gettó] szabadultak, de akkor már ők, hogy úgy mondjam, konszolidált viszonyok közt voltak, és ott volt az a debreceni nagynéném, akinél a diákéveimet éltem le, a Pirka néni. A lakás első szobája volt az ékszerésműhely és a bolt is. Ott már dolgoztak akkor. Bementem, és ott volt a nagybátyám, és köszöntem, és a nagybátyám rám néz, először semmi, mintha magától értetődő lenne, hogy én ott vagyok. De egyszer csak megfordult, hogy „Pali, hát te élsz?!” Akkor esett le a tantusz, hogy ez megint a konklágerből jött haza. A feleségének az egyik testvérével találkoztam Hörschingben. Nagyon beteg volt, úgyhogy nem jött velünk akkor, bent feküdt ebben az amerikai kórházban, de láttam, hogy ott van, és hogy él. Beszéltem is vele, és a nagybátyám feleségének be tudtam számolni róla.

1945. július hetedikén érkeztem haza. Megtaláltam, akit megtaláltam. A szüleimről csak azt tudtam, hogy ők nem kerültek addig még elő. Az egyetemhez kellett egy szegénységi bizonyítvány, ezt Vállajon kaptam meg a jegyzői hivataltól. Akkor ott már elmondták a szüleim elhurcolását, és azt, hogy nem tudnak róluk semmit. Később világossá vált, hogy ők nem éltek túl. 1946-ban lent voltam Magdával együtt, akkor mentem el Mátészalkára azt az egy orvost megkeresni, aki visszajött ebből a szatmári csoportból. Szatmárnémetiben volt egy gyűjtőtábor [gettó], oda kerültek a szüleim. Szatmár, Ugocsa, Bereg, Szabolcs meg nem tudom, milyen megyékből negyven orvos került oda, akiket kivittek Auschwitzba. Úgyhogy tudtam, hogy anyámat már az érkezéskor balra küldték, apám még egy ideig volt, és aztán ez az orvos elmondta, hogy bekövetkezett az, amit mi muzulmánosodásnak nevezünk – nem tudom, miért, de ez volt az elnevezés –, mikor csont-bőrre lefogyott valaki, és alig tartotta magát, és akkor őt is elküldték a gázba. Hogy az egyik bátyám, a Lajkó elveszett, azt már korábban tudtam. Mikor azt írták valakiről, hogy eltűnt, az gyakorlatilag azt jelentette, hogy kész. A másik bátyám túlélte. Vele először

Debrecenben találkoztam, mert Debrecenben volt apámnak egy kertje, egy hat-hétszáz négyszögöles telek, amit már régen megvett, hogyha nyugdíjba megy, odamegy és kertészkedik. A bátyám kertész volt, odament és kertészkedett addig, amíg tudta csinálni. Úgyhogy ő megvolt. A nagynéném, Pirka megmaradt, Debrecenben lakott, ott is halt meg később. Megmaradt a debreceni orvos nagybátyám, a Pirka bátyja. S még néhányan megmaradtak. A debreceniek közül viszonylag sokan, mert ezeket a Kasztner során Bécsbe vitték, és ők nagyrészt átvészelték.

[Vállajon] a ház megvolt. Ott volt egy orvos, aki valamikor 1945 végén vagy 1946 elején kerülhetett oda, és aki nem adott vissza semmit abból, ami az apámé volt. Egyszerűen kerek-perc, elutasított. Közölte, hogy azt ő megvette a tanácstól. A bútorokat és a falusiakat érdeklő értékesebb dolgokat elárverezték, még amikor a zsidó vagyonok kisajátítása törvénybe került. De megmaradtak az orvosi műszerek, megmaradtak az apám által összegyűjtött könyvtárból az orvosi könyvek, azok nem kellettek senkinek, s megmaradt, azt hiszem, két kép. Nem voltak jó élményeim. Volt olyan falusi asszony például, aki edényeket vitt el ezen az árverésen, akit apám egész idő alatt kezelte, pátyolgatott, soha nem kért tőle semmit. De mikor mondtam, hogy adjon egy pár edényt vissza, mert én most a semmiről indulok – Magdával voltam lent kettesben –, azt mondta, hogy miért vettem el egy koldust, és nem adott vissza semmit. Egyedül a patikus. Az egy mikroszkópot vett ezen a bizonyos árverésnek csúfolt tolvajláson. Ő rögtön, ahogy meglátott, azt mondta, itt van a mikroszkóp, ez a tied.

A nagybátyámék [*a budapesti ékszerész*] a kincset rögtön keresték, természetesen rögtön lementek, még mielőtt én hazaérkeztem. Megtalálták a pince közepén. Ők is először a négy sarkot ásták fel, ott nem volt, erre megpróbálták össze-vissza, s ráakadtak. Viszont az egykilós színarany gömböt nem találták. Én hazaértem, kérdezték, hol van a színarany. Mondtam, hogy majd lemegyek úgyis Debrecenbe, az nem vesztetett el. Az volt az érzése az embernek, hogy azt hiszik, én magamnak eltettem, vagy nem tudom, mit gondoltak. A többi kincset egy vaskazettába tettem, és az egészet, nem tudom, miért, becsomagoltam papírba meg rongyba, és úgy ástam el. S eszembe jutott hogy nem maradt-e abban a szemétkosárban, amibe [az elásás előtt tettem]. És benne volt. Ott volt szem előtt egész idő alatt. De azt senki nem nézte meg. 1942-ben volt, hogy levittem. Laci bácsié volt az egész, mert ő hazajött, és akkor rögtön elkezdte az ékszerészi tevékenységet. Ez egy komoly vagyonnak számított, amit okos ésszel forgatott, úgyhogy nem vesztett el.

Volt egy unokatestvérem, Kádár Imre, aki miután hazajött, a cionista mozgalomban vett részt. Az volt a feladata, hogy csoportokat toborozzon és juttasson ki Izraelbe. Ő összehozta a csoportokat, Csehszlovákián, Ausztrián keresztül átmentek Olaszországba, és onnan mentek ki Izraelbe. Ez illegális tevékenység volt [*Izrael Állam 1948-ban alakult, addig Palesztina brit mandátum volt, és éves kvóták voltak a betelepülni szándékozó zsidók számára, aki kvótán kívül próbált belépni Palesztinába, illegális bevándorlónak minősült. – A szerk.*]. Nemrég mondta, hogy 1948 elején figyelmeztették, hogy el kell hagynia az országot, mert lebukik. S akkor ment ki Izraelbe. Hogy mi kimenjünk Magdával, nem merült fel. Most megkérdeztem ezt az unokatestvéremet, hogy nekünk miért nem szólt. Azt mondta, a családban [*nem szólt*] senkinek. Ez úgy látszik, szabály volt, hogy nem szabad a családot beavatni, mert akkor nagyobb a lebukás veszélye. Egyébként pedig a családnak az a része, amelyik átvészelt az egészet, és itthon volt, azok mind baloldaliak vagy éppen már illegális kommunisták is voltak, azoknak pedig nem ez volt a műsorukban.

Az esküvőnk 1945. november huszonhatodikán volt. Akkor bementünk a kerületi polgármesteri hivatalba, vittünk két tanút, két rokont, megkerestük az anyakönyvvezetőt, és mondtuk, hogy össze akarunk házasodni. Nem szívesen fogadta a hírt, mert fel kellett mennie a fűtetlen, ablaktalan anyakönyvvezetői hivatalba. Elővette a szükséges könyveket, szóval akkor kijelentik, hogy össze akarnak...? Kijelentjük. Itt vannak a tanúk, oké, beírta a könyvbe, aláíratta és jó napot. Ez volt a házasság. Egyáltalán nem volt ünnepélyes, még a kabátot sem lehetett levenni. Egyikünk se volt vallásos, de kiderült, hogy ha zsidó esküvőt kötünk, akkor a Joint egy elég szép összeget ad. Úgyhogy akkor összeesküdtünk zsidó esküvővel is, mert szükségünk volt a pénzre, ez az igazság, nincs mit szépíteni. A Dohány utca közepe táján volt egy tér, a Bethlen tér [*A Dohány utca folytatását, ahol a Bethlen tér is van, István útnak hívják. – A szerk.*]. Ott volt a Joint is, meg ott volt valami egyházi hivatal is, úgyhogy ott volt ez az egyházi esküvő. Kaptunk egy tisztességes összeget, amivel lehetett ruhát meg valami bútort venni, amivel nem rendelkezünk. Egy ideig albérletben laktunk, mert a Magda nagynénje és a férje ott lakott az anyjánál. Azután ők elköltöztek, és akkor az anyjával együtt laktunk az ő lakásában, a Dohány utcában, Pesten. Onnan 1956 telén költöztünk el.

Magda varrónői képzésen esett át, és legelőször varrónőként helyezkedett el. Később, 1946-ban az egyik kommunista rokona, anyai ágról, aki a Pártközpontban dolgozott, bevitte a Pártközpontba. Ott kapott tisztviselői állást. Parttagnak kellett lennie, azt hiszem. Nem telt el egy év sem, nagyon keserű tapasztalatai voltak. Olyan osztályon dolgozott, ahol rettenetes szajrézás ment. Ezek lejártak vidékre, és összeszedtek bútorokat, konfiskáltak. S ezt olyan magától értetődőnek tekintették, Magda meg nem tekintette magától értetődőnek, és otthagya az állást, beiratkozott óvónőképzőbe. Elvégezte, és végig óvónőként dolgozott azután.

[1945.] szeptemberben indult az orvosi egyetem első teljes évfolyama, elmentem, beiratkoztam, s aztán jártam az orvosi egyetemre, amit aztán el is végeztem, annak rendje és módja szerint 1951-ben.

Nekem tulajdonképpen nem voltak politikai nézeteim. Én a túlélés tapasztalatai alapján – elmondtam, hogy milyen társaságban voltam – az akkori kommunista párthoz húztam. A családban is egy csomó kommunista volt. Elhatároztam, hogy belépek a pártba. Elmentem ahhoz, akinek az életemet köszönhetem, a Karcsihoz [*Csendes Károlyhoz*], aki a Pártközpontban dolgozott akkor. A személyügyi osztály értelmiségi tagozatának volt a vezetője [*Csendes Károly (1916) – az MKP, majd MDP KV káderosztályán dolgozott 1945-től. Az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője volt 1954-től, majd a legfőbb ügyész helyettese 1960-tól. – A szerk.*]. Mikor megkérdeztem, hogy be akarok lépni a pártba, mit szól hozzá, azt mondta, hogy ne lépjek be, rám nem úgy van szükség, mint pártemberre, hanem mint orvosra. Tanuljak, végezzem el jól az egyetemet, aztán majd el lehet dönteni. A végén mégis beléptem. 1946 elején valamikor beléptem a pártba. Az orvosi egyetemen volt pártszervezet, annak a tagja voltam. Én abban a hitben voltam, hogy ehhez a párthoz kell tartoznom. Az egyetemen 1947-ben vagy 1948-ban, már nem emlékszem pontosan, megválasztottak ifjúsági párttitkárnak. Az ifjúsági szervezetnek nem volt különösebben nagy súlya, de sok barát, sok ismerős volt, én nem csináltam semmi különösebbet, azt hiszem, de minthogy ifjúsági párttitkár voltam és párttag a végzés előtt, 1949-ben vagy 1950-ben bevettek a MEFESZ-be [*Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége*]. Ott dolgoztam beosztottként, adtak fizetést is. Úgyhogy ezért is jó volt.

1946–47–48-ban a régi professzorok tanítottak. Például a belgyógyász professzor a Haynal Imre volt [Haynal Imre (1892–1979), orvos, egyetemi tanár, akadémikus. 1946–1958 között a budapesti II. sz. Belgyógyászati Klinika igazgatója, tanszékvezető egyetemi tanára. – A szerk.]. Kiváló belgyógyász volt. Az volt a hobbija, vagy nem tudom, minek nevezem, hogy mindig az elnyomottakat védte. 1945 előtt a baloldaliakat védte a nyilas és a horthysta terrorral szemben. Kiállt mellettük, ha kellett. Ebben az időben a kommunista párt által üldözöttek mellett állt ki. Az óráin is tett ilyen megjegyzéseket, különben is vehemens ember volt. Bejött az órára, és azt mondta, hogy tisztelt uraim és hölgyeim, tegnap rektori értekezlet volt, ezen azt az utasítást kaptuk, hogy a szovjet orvostudomány eredményeiről és kiválóságairól tartunk egy órát. Azt mondja, én nem találtam sem kiemelendő témát, se kiemelendő személyiséget, ezért a szovjet pedagógiáról fogok beszélni. És akkor olyanokat mondott, hogy ott kiválóan tanultak, mert minden osztályban volt egy csekista [lásd: Cseka], aki terrorizálta az osztályt. Ilyen nyíltan mondta. Én ezeken röhögtem, mondjon, amit akar, nem érdekel. Mint ifjúsági párttitkár röhögtem rajta. Volt olyan, aki az ilyeneket rögtön ment bejelenteni. 1950-ben lettem úgynevezett cselédkönyves [A szigorló orvosokat nevezték cselédkönyves orvosoknak. – A szerk.]. Az egy év volt, amikor a szaktárgyakból le kell tenni az utolsó szigorlatot, és ezután 1951-ben avattak orvossá. 1950-ben történt az, hogy a Haynalt, a Horányit, ő volt az ideggyógyász professzor és még valakit..., a Horn szemészprofesszort, egyik napról a másikra kirúgtak az egyetemről. Ez minket nagyon érzékenyen érintett, mert mi ezeknek a szája íze szerint készültünk a szigorlatra. Mikor ez a váltás történt, nekem akkor kellett ideggyógyászatból szigorlatozni. A Horányi elsősorban az ideggyógyászat neurológiai ágával foglalkozott, és azt kérte számon. A helyébe jött Nyíró professzor, aki viszont pszichiáter volt, és a pszichiátriát kérte számon. Nagyon sokan voltunk, akik nem gondoltuk, hogy később pszichiátriai vonalon folytatjuk a munkát, és nem nagyon készültünk fel. Én is ilyen voltam. A Nyíró elég okos és elég tisztességes volt ahhoz, hogy ennek ellenére átengedett bennünket a szigorlaton, mikor tényleg semmit nem tudtunk. Elég világosan emlékszem, hogy semmit nem tudtunk pszichiátriából. [**Horányi Béla** (1904–1986) – orvos, ideg- és elmeorvos, egyetemi tanár. 1946–50 között az Egyetemi Ideg- és Elmeklinika igazgatója, majd 1956-os rehabilitálásáig az Országos Ideg- és Elmeorvosintézet osztályvezető főorvosa volt. 1956–75 között újra egyetemi tanárként dolgozott. Számos magyar és nemzetközi szakmai szervezet tagja volt. **Nyíró Gyula** (1895–1966) – orvos, elme-ideggyógyász, egyetemi tanár. 1928-tól a lipótmezei elmeorvosintézetben főorvos, 1939-től az angyalföldi elmeorvosintézet igazgató-főorvosa, 1951-től a budapesti orvostudományi egyetemen a pszichiátria tanára. – A szerk.]

Ez [a professzorok eltávolítása] megrázta a hallgatókat is meg a professzori kart is. Az én Karcsi barátom ekkor már a főügyész helyettese volt. Egyszer bementem hozzá a főügyészségre, és azt mondtam, hogy magyarázd meg nekem, hogy mi történt [Csendes Károly 1960-ban lett a főügyész helyettese. – A szerk.]. Miért kellett ezeket a kiváló szakembereket kirúgni? Ő mellébeszélte. Nyilván nem mondhatta meg az igazságot, hazudni meg nekem nem akart. Valahogy elmismásolta a dolgot. Azt is megtehetette volna, hogy feljelent. Vagy akár rögtön letartóztat, hogy ilyeneket kérdezek. Én ez előtt az eset előtt is többször elmentem hozzá, és ő mindig nagyon tisztességesen és baráti módon fogadott. Én csak jó emlékeket őrzök róla. Tudom, hogy nagyon sokan nagyon rossz emlékeket őriznek róla mint főügyészhelyettesről. Nem tudom, hogy azok az emlékek megalapozottak-e, mert én nem követtem az ő pályáját. Biztos, hogy a legfelsőbb ügyészség egy csomó disznóságot csinált, hogy ebben mi, mennyi volt az ő szerepe, nem tudom. Már nyugdíjban volt, akkor mondta el, hogy a Weil Emilnek – az volt az orvosszakszervezet főtítkára, és egy nagyon

befolyásos pártfunkcionárius is volt – volt az akciója ez a harakiri az orvos karon, mert a saját embereit akarta beültetni a professzori székekbe [*Weil Emil (1897–1954) – orvos, egyetemi tanár. 1945 után részt vett az orvosszakszervezet létrehozásában, a szakszervezet főtitkára, az Egészségügyi Tudományos Tanács elnöke, országgyűlési képviselő, 1950–53 között Magyarország washingtoni nagykövete volt. – A szerk.*]. S ezt végre is hajtotta. Úgyhogy ekkor tudtam meg az igazi indítékot.

Énnekem több barátom volt az egyetemen. Az egyik legjobb barátom miatt majdnem lebuktam, mert ő volt előttem az ifjúsági titkár. Az apja nagykereskedő volt, s már csak ezért is leváltották a titkárságból, de a pártból nem zárták ki. Az ő helyébe engem választottak meg. Miután Pesten elég zűrés volt a helyzete, és ő tényleg komolyan készült pszichiátriai pályára, átiratkozott Pécsre. Adtam neki mint párttitkár egy levelet a pécsi pártszervezethez, hogy ez egy milyen rendes fiú meg kiváló ember, s tudományos karriert akart befutni, ezért arra kérem, hogy ne vegyék igénybe mint pártembert, hanem engedjék, hogy a szakmájában fejlődhessen. S egy szép napon behívtak a rektori hivatalba, ahol két elegánsan felöltözött úriember fogadott, és azt mondták, hogy hogy képzeli ezt. Ez egy pártellenes cselekedet. Mondtam, én nem érzem annak. Kiderült, hogy ezek ÁVH-sok voltak. Felelősségre vontak, hogy hogy jövök én ahhoz, hogy levelet írjak.

1950 őszén vette át a Magyar Néphadsereg vezetését Farkas Mihály [*Farkas 1948–1953 között volt honvédelmi miniszter. – A szerk.*]. Az egyetemen lefolytatódott egy akció, ahol behívtak bennünket egy hivatalos helyiségbe, és ott három szigorú ember közölte, hogy a hadsereg igényt tart a személyünkre. Olyanokra, akiket ők megbízhatóknak ítélték, ez az akkori évfolyamnak húsz-huszonöt százaléka volt. Tehát behívtak. Budán, a Villányi úton volt a Honvéd Kollégium, oda kerültünk be. Ott folytattuk az egyetemet, de már mint katonák. Aláírtuk a papírt, hogy belépünk a hadseregbe, ott alá kellett egy újabb papírt írni, hogy ezt önként tettük. Az egyetemet már mint katona fejeztem be. Minthogy elég jó eredménnyel, és elég jó volt a „múltam”, én rögtön főhadnagyi rangot kaptam. Akkor volt az első Néphadsereg napja [*Magyar Néphadseregnek hívták 1948-tól a háború után újjászervezett demokratikus hadsereget. A hadsereget 1949–1953 között a szovjet hadsereg mintájára szervezték át. 1951-ben a Vörös Hadsereg napja analógiájára mindegyik szocialista országban megszervezték a honvédelem napját, Magyarországon az 1848-as forradalom pákozdi csatájának évfordulójára, szeptember 29-re tűzték ki a Néphadsereg Napját. Elnevezése változott az idők folyamán: volt Néphadsereg napja, fegyveres erők napja, honvédség napja (www.unnep.eu). (A hadsereg neve 1945–48 között és 1990-től újra Magyar Honvédség, elődjét Magyar Királyi Honvédségnek nevezték.) – A szerk.*]. Nagy cirkusz volt, ötven-százfős küldöttség jött minden Varsói Szerződés-beli országból, és engem beosztottak először az Astoria szállóba, ahol, azt hiszem, a cseh küldöttség volt, ott kellett ellenőriznem a konyhát és az étkeztetést [*Maga a Varsói Szerződés csak 1955. május 14-én alakult meg Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Kelet-Németország, Magyarország, Lengyelország, Románia és a Szovjetunió részvételével. – A szerk.*]. Én nagyon élveztem a dolgot, a szálloda konyháján szolgáltam, és az éttermében ebédeltem. Ezt követően engem osztottak be a Gundelhez, ahol a Néphadsereg napjának a nagy fogadására, a miniszteri fogadásra készítették az ételeket. Az volt a dolgom, hogy ott nyüzsögjek, és minden ételből, ami készül, el kellett tenni ételmintát egy jégszekrénybe, amihez csak nekem volt kulcsom. Itt rajtam kívül rendszeresen megjelentek ÁVH-sok, akik azért utánanéztek, hogy én rendesen végzem-e a munkámat. Ott az ország öt legkiválóbb hidegkonyhai szakácsa csinálta ezeket a kajákat. Két napig tartott ez a dolog, mi szem-szájnak ingere, minden

volt ott. Mondták, hogy mi van, és én választottam, amit akartam. Volt például békacomb. Ott ettem életemben először békacombot. S aztán nem ettem többször. Nagyon finom volt egyébként. Amikor vége lett a cirkusznak, akkor összecsomagoltak nekem ezekből a csemegékből egy elég tisztességes csomagot, hogy vigyem haza a családomnak. Ez volt az első orvosi ténykedésem.

A HM Közvetlen Híradó Ezredhez kerültem vezető orvosnak. Volt egy beosztott orvos, egy vezető s a gyengélkedő, ahol volt egy tiszthelyettes meg egy egészségügyi katona. Ez a laktanya a Budaörsi úton van, a Petőfi laktanya. Az volt a híradós tiszti iskola laktanyája, s ugyanebben a laktanyában volt a HM Közvetlen Híradó Ezred. Ebben az időben még az volt a szokás, hogy be kellett menni reggel hétre, és este nyolc előtt nem illett elmenni. Aki elment, azt megkérdezték: „Magának nincs munkája, hogy ilyen korán elmegy?” A hírezred télen bent volt a laktanyában, májusban kiköltözött Budakeszi mögé, az úgynevezett Hidegvölgybe, táborba. A nyarat táborban töltöttük. Ez volt szokás minden laktanyában. Oda is be kellett menni reggel hétre, és onnan sem illett elmenni este nyolc előtt.

Volt a moszkvai orvosper a Szovjetunióban. Az orvosper idején a Néphadseregben működő zsidó származású orvosokra elkezdtek nagyon odafigyelni. Délután volt mindig két óra, amikor a katonák gyengélkedőre jöhettek, és amikor az ember megvizsgálta őket, aztán eldöntötte, hogy mi legyen velük. Minden nap megjelent az elhárító tiszt, akivel én egyébként emberileg jó viszonyban voltam. Énnekem fel sem tűnt, hogy ott van. Az egyik katonám, aki egy dörzsölt fickó volt, azt mondta, hogy „Százados elvtárs – akkor már százados voltam –, nem tűnik fel magának, hogy mindig itt van a gyengélkedőnél az elhárító tiszt?”. Tényleg, ez eddig fel sem tűnt. Ha maga nem szól, nem. Másnap jött az elhárító tiszt. Akkor mondtam neki: „Na ide figyelj, te azért jössz minden nap, hogy azt lesd, hogy mikor fogok megölni egy katonát? Akkor nagyon sokáig lesheted, mert ilyen nem fog előfordulni.” Attól kezdve nem járt. Ilyen nyomást gyakoroltak a csapat orvosokra. Ez akkor volt egyébként, amikor egy csapat orvost ki is végeztek. Akkor nem volt arról szó, hogy ki zsidó, meg ki nem zsidó. De itt nyilvánvalóan nyilvántartották valahol, a franc tudja, hogy hol. A hadseregen belül azt tapasztalta az ember – de ez már inkább utóbb volt –, hogy a vezető beosztású zsidó orvosok, ha bántani kellett valakit, inkább a zsidó orvosokat bántották, mint a nem zsidókat. Volt egy ilyen zsidó antiszemitizmus. Ezek azzal is akarták a hűségüket mutatni, hogy ha bántottak valakit, akkor inkább a zsidókat bántották. Ez egy ilyen furcsa dolog volt.

A csapatnál dolgoztam, de engem érdekelt a szakma tudományos része is. Ennél az ezrednél voltak távírók. A géptávírósokat ott képezték az ezrednél, és mindig nagyon sok baj volt velük, a kiképzésre bevett katonák egy jelentős része lemorzsolódott. S én kérdeztem, hogy hogy megy a kiválasztás. Kiderült, hogy azokat választották ki géptávírósoknak, akik valamilyen kapcsolatban álltak a zenével. Az volt a feltevés, hogy a ritmusérzék valahogy megkönnyíti a géptávírós kiképzést. Én rögtön azt mondtam, hogy ez valószínűleg fals dolog, mert ennek semmi köze nincs a ritmusérzékhez. S elkezdtem ezt a kérdést kutatni, és ebben együttműködtem a Sportkórház kutatóosztályával. Kitaláltam egy reflexvizsgáló eljárást, amit a Sportkórházban elfogadtak. Kiderült, hogy semmi köze nincs a zenei tudásnak a géptávíráshoz, és ezt leírtuk egy cikkben, ami megjelent a „Honvédorvos” című lapban. Erre felfigyelt az akkori egészségügyi csoportfőnökség is. S akkor engem az ezredtől áttettek a Honvéd Egészségügyi Tudományos Kutató Intézetbe, hogy ott folytassam a katonai pályafutást, most már mint kutató orvos. A cikk 1955 végén jelent meg, és 1956 januárjában helyezték a HETKI-be. Ezzel véget ért az én csapatorvosi pályafutásom.

1956-ban, amikor a forradalom zajlott [lásd: 1956-os forradalom], a hadseregben egy nagy kavalkád volt. Azt hiszem, ez közismert. A HETKI megszűnt akkor. Bementünk a HETKI-be, már aki bement, a parancsnokság sehol, be volt zárva. Kész. Menjünk haza, és várjuk ki, hogy mi lesz ebből. Bementem megnézni az ezredet. Az ezred is szét volt dűlva. Minden szanaszét hevert, akik ügyesek voltak, akkor szerezhettek mindenféle műszaki cikket, mert senki nem nézte, ki mit visz el. Tehát az ezred is megszűnt abban a formájában. Akkor hazamentem, és otthon voltam, amíg lezajlott az ellenforradalom vagy a forradalom. Bocsánat, nem otthon voltam, rosszul mondtam. 1956. október huszonharmadikán, az első napon délelőtt elutaztam Balatonfüredre üdülni. Beutalóm volt. Ott is volt egy katonai üdülő. Odamentem egyedül. A feleségem és a gyerekek – akkor már két gyermekem volt – itthon maradtak. Ennyire naivak voltunk, hogy elutaztunk. Balatonfüreden értek bennünket a dolgok [A többes szám a katonai üdülőben tartózkodó katonákra vonatkozik. – A szerk.]. Ott értesültünk, hogy mi van Pesten. Ott is lezajlott ez a dolog, de sokkal szelídebben, ott nem voltak komoly dolgok. 1956. október huszonnegyedikén a balatonfüredi rendőrőrs tagjai bejöttek a katonai üdülőbe, ott voltunk többen, tisztek, letették a fegyvereket, és azt mondták, hogy ők lelépnek. Mi azt csinálunk, amit akarunk. Volt ott egy politikai tiszt is, normális pacák egyébként [A politikai tiszti posztot is a szovjet hadsereg mintájára szervezték meg Magyarországon. Politikai tiszteket – komisszárokat – először az oroszországi polgárháború idején rendszeresítették a Vörös Hadseregben. A komisszárok a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő volt cári tisztek mellé kirendelt, politikailag megbízható civil megbízottak voltak. Joguk volt a parancsnok intézkedéseit felülbírálni, vagy akár az illető leváltását kezdeményezni. A poszt állandósult. A Magyar Néphadseregben is zászlóaljtól felfelé minden egységben volt politikai tiszt. – A szerk.]. Azt mondta, hogy vegyük magunkhoz a pisztolyokat, és este menjünk ki a városba, [Balaton]Füredre járőrözni, hogy nehogy itt valami lövöldözés vagy egyéb legyen. Kijárunk járőrözni, de a pisztolyt nem fogjuk használni. Nem volt különösebb esemény. Csak az volt számunkra az esemény, hogy 1956. október huszonötödikétől kezdve nem lehetett Pesttel összeköttetést szerezni, tehát nem tudtunk a családról. Hazautazni sem lehetett. Úgyhogy én ott ragadtam. Ha nagyon akartam volna, akkor simán átjuthattam volna Ausztriába, mert a [balaton]füredi Szív-kórházból minden nap ment teherautó Ausztriába, kötszereket meg gyógyszereket behozni a kórház számára. Az nem ült fel, aki nem akart, a határon pedig mondták, hogy a kórház autója, és simán átengedték. Aki ott aztán leszállt, az ott maradt. De énnekem itt volt a feleségem meg két kiskorú gyermekem, úgyhogy én mindenképpen haza akartam jönni, és november elsején sikerült egy teherautón azoknak, akik pestiek voltak, hazajönni. November elsején visszakerültem a Dohány utcai lakásba, és a további napokat ott töltöttem. November negyedikén jöttek be az orosz csapatok, és mikor már elkezdődött a lövöldözés, akkor a családok leköltöztek a pincébe. A mi házunkat találat érte, függőfolyosós ház volt, a harmadik emelet függőfolyosóját le is vitte. És a lakásokon, konyhákban meg előszobákon keresztül vágtak utat, hogy minden lakásba be lehessen jutni.

November negyediké után is szét volt zilálva a hadsereg. Az ember nem tudott hova menni. A HETKI megszűnt, elmentem én megnézni, hogy nem állt-e vissza, de nem állt vissza. Bementem az egészségügyi csoportfőnökségre, hogy itt vagyok, mi legyen velem. Nagyon csodálkoztak: ugye leszerelni jött? Nem leszerelni jöttem. Azt szeretném tudni, hogy csinálhatok-e valamit. Mit akar csinálni? Mondtam, én belgyógyász szeretnék lenni a Központi Katonai Kórházban. El van intézve, egy hét múlva menjen be, jelentkezzen be, ott lesz a papír, hogy oda van helyezve. Nekem mindegy volt, csak szakmát tanulhassak, szakmát csinálhassak. Így kerültem aztán a Központi

Katonai Kórházba belgyógyásznak. Aztán letettem a szakvizsgát. Négy év volt a szakvizsgára előírt idő, de a csapatorvosi időből meg az úgynevezett kutató orvosi tevékenységből is betudtak bizonyos időt. Így két év után belgyógyász szakorvos lettem.

1956 telén költöztünk el [a *Dohány utcából*], akkor sikerült azt elcserélni egy olyan nagyobb lakásra, amelyben olyanok laktak, akiket nem illetett meg a nagyobb lakás [lásd: jogos lakásigény]. Akkor rengeteg ilyen volt, hogy [az emberek] beköltöztek elhagyott lakásokba. Zuglóban volt egy lakás a Mexikói úton, amibe beköltözött egy házaspár. Aki ott lakott, az disszidált. Ezek [a *beköltözők*] nem voltak jogosultak arra a lakásra. Zuglóban a sógorom felesége volt a lakásügyi osztályon valami tisztviselő, és ő mondta, hogy azt a lakást meg tudja szerezni nekünk, ha ezt [a *Dohány utcait*] átadjuk ennek a házaspárnak. Ezekkel tudatják, hogy jogtalanul laknak ott, de ha felajánlunk nekik egy kétszobás városi lakást, akkor biztos, hogy inkább odaköltöznek, mint hogy kitegyék magukat egy cirkusznak. Akkor rengeteg lakás tönkrement, és 1956 decemberében, 1957 januárjában reggelente a tanácsok lakáshivatalainál tömegek álltak sorban. A lakáscserét lebonyolítani, az egy cirkusz volt. Én bementem a lakáshivatalba a hetedik kerületben. Bemutakoztam, hogy Kádár Pál vagyok. Azonnal megnyílt minden, azt hitték, hogy Kádár János rokona vagyok, én meg nem tiltakoztam. Ahova mentünk, egy háromszobás lakás volt Zuglóban, a Mexikói úton. Régi építésű ház volt. A nagymamával együtt költöztünk oda.

Gyerekek. Az egyik 1949-ben, a másik 1952-ben született. A gyes, gyed vagy mi, akkor nem járt, csak három hónap szülés után [A *gyes bevezetése (1968) előtt összesen 12 hét szülési szabadság illette meg az anyákat, ebből legfeljebb 4 hetet terhességük utolsó szakaszában is kivehettek. Amikor valaki - legkésőbb a gyerek 3 hónapos korában - visszament dolgozni, valameddig még kapott ún. szoptatási munkaidő-kedvezményt, amit akár összerakva, naponta „egy tételben” is kivehetett. - A szerk.*]. Magda arra a három hónapra otthon maradt, utána ment dolgozni az óvodába. A gyerekek óvodában, bölcsődében voltak. A hadseregnek volt óvodája meg bölcsődéje is, oda kerültek, mert az egyszerűbb volt, és onnan rendszeresen összeszedte a gyerekeket egy busz, kiment a lakásokra, összegyűjtötte, és haza is hozta. Tehát ez egy praktikusabb megoldás volt. Valahol Budán volt, már nem emlékszem, pontosan hol.

1956 után megszereztem a belgyógyász szakvizsgát, és kezdtem belgyógyásszá válni, a kórházban elfogadtak mint belgyógyászt. És ekkor történt az, hogy megint behívtak az egészségügyi főnökségre, leültek velem, hogy a Tiszti Kórházba - ez Budán volt - akarnak áthelyezni parancsnokhelyettesnek. Én kézzel-lábbal tiltakoztam ellene. Mondtam, hogy én most kezdek tényleg belgyógyász lenni. A parancsnokhelyettesnek az a dolga, hogy parancsnokoljon, vagy vezesse a kórházat. De így, de úgy, itt van szükség rám. Mindegy, szóval kiderült, hogy akármit mondok, engem oda fognak helyezni. 1961 szeptemberében kerültem oda parancsnokhelyettesnek. Azt kikötöttem, hogy ha parancsnokhelyettes leszek is, nekem ott legyen egy kórtermem a belgyógyászaton, hogy én betegeket kezelhessek. Ehhez hozzájárultak, úgyhogy én rendszeresen lejártam az én kórtermembe, és a belgyógyász főorvossal nagyon jó viszonyom volt. Azzal is, akit ott találtam, és azzal is, akit később a Központi [Katonai] Kórházból odahelyeztek.

A gyerekek elvégezték az elemi [az *általános iskolát*], aztán a nagyobbik fiam az István Gimnáziumba járt, ott, Zuglóban, a kisebbik pedig egy másikba, nem tudom a nevét, a Városliget mellett, a Hungária körúthoz közel [volt]. A nagyobbik harmadik gimnazista korában, mikor kezdtük

mondani, meg kell gondolni, hogy most mit akarsz csinálni, akkor kinyilatkozta, hogy orvosi egyetemre kíván menni, és azt mondtuk neki, rendben van. Negyedik gimnázium alatt felfogadtunk hozzá egy egyetemi hallgatót. Én azt mondtam, hogy latinból tegye le az érettségét, és akkor leérettségizett latinból, és első nekifutásra felvették az egyetemre. A kisebbik viszont nem tanult jól. Őt én vittem el lakatosműhelybe, asztalosműhelybe, nyomdába. Akkor kialakult, hogy a nyomdászszakma érdekli. S akkor elvittem őt vagy hat nyomdába. Mindenütt nagyon jól fogadtak, és végigvezettek bennünket az egész nyomdán, és akkor ő kiválasztotta a mélynyomó szakmát magának. Elment nyomdászínaskodni, és nyomdász lett.

Mi abban maradtunk a feleségemmel, hogy tudják meg, hogy az apjuk és az anyjuk is zsidó, nehogy valahol az iskolában érje valami inzultus őket, mint engem a Katika csókmegtagadásakor. Eljött az az idő, nem tudom, négy- vagy öt- vagy hatéves korukban, arra én nem emlékszem, amikor valamilyen módon szóba került ez az egész dolog, és akkor megmondtuk nekik, hogy ti zsidók vagytok. De nem kaptak egyházi nevelést, mert mi sem voltunk vallásosak.

A hadseregnek sok üdülője volt 1956 előtt. Ezekbe lehetett beutalót kapni. A feleségemmel különböző helyekre jártunk. Már a fene se tudja mindet, hogy hova. Füredre, Mátraházára. Debrecenbe én rendszeresen jártam, nem hosszú időre, de lementem meglátogatni Pirkát, a rokonságot. A rokonságot kevésbé, leginkább Pirkát. S a gyerekek 1956 után a nyár egy jelentős részét lent töltötték mindig Pirkánál. Nagyon szerették őt és Debrecen is, és ő is nagyon szerette a gyerekeket. Pirka néni nem volt gyereke, úgyhogy ő engem mint a saját gyereket kezelte diákkoromban, és a gyerekeimet majdnem mint saját unokáit kezelte, amikor nyáron lementek.

[Balaton]Füreden volt egy nagy üdülő, azután az innenső oldalon, azt hiszem, [Balaton]Bogláron, azután Mátraházán, azután Miskolc előtt, valamelyik nagy bányató mellett volt egy katonai üdülő. Sok helyre jártunk, mert nyáron mindig lehetett beutalót kapni valahova. A gyerekeknek akkor már önálló családi életük volt. Már közegészségüggyel foglalkoztam, és hogy a belgyógyászati szakmától ne szakadjak el, elvállaltam egy mellékállást. Kezdetben az egész igazságügyi szervezetnél voltam üzemorvosféle. A főhelyem a Fővárosi Bíróság volt, ott volt a rendelőm. De elláttam a Pesti Központi Kerületi Bíróságot, az Igazságügyi Minisztériumot, a Legfelsőbb Bíróságot és a Pest Megyei Bíróságot is. A Fővárosi Bíróságon kétszer két órát rendeltem, ezeken a többi helyeken egy-egy órát hetente. Gyakorlatilag belgyógyászati munkát és receptírást kellett végezni. Ez aztán később fokozatosan leszűkült, de most is a Központi Kerületi Bírósághoz és ennek egy pár csatolt részéhez járok egészségügyi orvosként. Az igazságügynek is voltak különböző helyen üdülői, és ők is felajánlották, hogy ha időm és kedvem engedi, akkor adnak, tehát ezekbe is jártam.

Külföldre elég gyakran jártam. 1961-ben kerültem a Tiszti Kórházba, 1963-ban vagy 1964-ben kerültem a Közegészségügyi-Járványügyi Intézetbe. Én voltam a munka-egészségügyész. Megtanultam a szakmát, és cikkeim is jelentek meg egy csomó dologról. Több mindennel foglalkoztam, és 1972-ben kineveztek oda parancsnoknak, az intézet vezetőjének, én lettem a hadsereg KÖJÁL-parancsnoka, és később, amikor a közegészségügyi-járványügyi főfelügyelő, tehát a hadsereg közegészségügyekért felelős főszakorvosa nyugdíjba ment, akkor én lettem a főszakorvos. A Varsói Szerződésnek volt egy Egészségügyi Szekciója, amelyik egyrészt évente tartott egy egyhetes VSZ-konferenciát, tehát a Varsói Szerződés összes tagállamainak az egészségügyi főembere és a főszakorvosok ültek össze. Ez évente egyszer volt. Én évente egyszer elmentem egy ilyen konferenciára.

Mint a VSZ katonáorvosi vagy egészségügyi csoportjának a tagja gyakorlatilag minden VSZ országban voltam. Romániában többször is, mert a hasonló román egészségügyi szolgálattal külön kapcsolat volt, közös kutatási témákat csináltunk. Az egyik évben mi voltunk Romániában, azután ők jártak itt a következő évben. Ezekkel is jó viszonyban voltam, mert én tudtam, hogyha ők ide jönnek, a legfontosabb tevékenységük, hogy bevásároljanak. Úgy szerveztem meg az itteni konferenciát, hogy minden délutánjuk szabad volt. És adtam melléjük egy románul tudó orvost, aki nálam dolgozott. Kettő is tudott, mert erdélyiek voltak, és ott dolgoztak az intézetben, úgyhogy remekül tudtak románul. Amikor mi voltunk kint, akkor ők is mindent megtettek azért, hogy jól érezzük magunkat. Ők is odahoztak egy magyar tolmácsot.

A kandidátusit 1975-ben védtem meg, ez a munka-egészségügyi területtel függött össze. Akkor kezdtem el gyűjteni az anyagot a katonai kiképzés során keletkező balesetekről és sérülésekről. Három fegyvernemnél, a tüzérségnél, a harckocsizóknál és a híradóknál gyűjtöttem anyagot. Nagyon gazdag anyag gyűlt össze, amit feldolgoztam, s egy kandidátusi értekezésben írtam meg, megvédtem, és megkaptam a címet. Miközben a kandidátusi anyagomat gyűjtöttem, több cikket publikáltam erről a területről. Többek között megírtam, hogy a katonaság veszélyes munkakör, akárminek is minősítik, és hogy hasznos lenne, ha a katonákat valamilyen kiválasztással küldenék arra a szakágra, amire küldik. Tehát páncélosnak vagy híradósnak vagy egyébnek, vagyis lenne egy alkalmassági vizsga. Erre az történt, hogy ez felmerült a katonai vezetés bizonyos szintjén is.

1976-ban elküldtek öt hónapra Leningrádba tanfolyamra. Akkor már kandidátus voltam és KÖJÁL-parancsnok. Leningrádban először nem tudtak velem mit kezdeni, mert valami tévedés folytán ők négy orvostisztet vártak továbbképzésre, de az orvoscsoport vezetőjét, aki én voltam, nem várták. Én mondtam, hogy küldjenek haza. De erről szó sem lehetett, az komplikációt jelentett volna, mert akkor a Moszkvában székelő magyar katonai attaséval kellett volna tárgyalni, hogy a Honvédelmi Minisztériumban kezdeményezze, hogy engem hazaengedjenek. Ilyet elképzelni sem lehetett. A végén beosztottak az ottani katonai Tudományos Egészségügyi Központba, egyébként titkosított intézet, oda külön belépőt kaptam fényképpel. Oda kezdtem járni. A vezetőmmé egy ezredest tettek. Egy normális ember volt. Leült velem, hogy tulajdonképpen mit akarok tanulni. Mondtam, én nem tudom. Mit akarnak nekem tanítani? Akkor kikérdezett, hogy itthon mit csinálok. Kiderült, hogy évek óta a Közegészségügyi Intézet vezetője vagyok, kandidátus. Azt mondja, akkor azt csináljuk, hogy te bejössz, amikor jólesik, elmész, amikor jólesik, de tölts bent két-három órát, egy-egy tisztet küldök hozzád, akivel beszélgetsek a szakmáról. Aztán elmehetsz, mert Leningrádban annyi látnivaló van, hogy igazán jól érezheted magad. És ez történt. Én bementem rendszerint délelőtt kilencre, tizenkettőkor elmentem, megebédeltem, és csavarogtam Leningrádban. Kijött a második feleségem utánam, mert engedélyezték, hogy a feleségek kint töltsenek egy időt. Az én feleségem két hónapra kapott időt, a többiek két hétre. Aztán ezzel az ezredessel nagyon baráti viszonyba keveredtünk. Egyszer meghívott a családjához a lakására. Ehhez a leningrádi orvosi egyetem parancsnokságától külön engedélyt kellett kérni, mert nem lehetett a külföldi tisztet magánlakásra meghívni. Ő elintézte. Ez a barátság az után is tartott, hogy onnan eljöttem. Meghívtuk a lányát, itt volt három hétig nálunk. És mi kétszer vagy háromszor is kint voltunk náluk Leningrádban.

Azt akkor éreztem, hogy Magyarországon a hetvenes években teljesen más az élet, mint a Szovjetunióban. Azt nem lehetett nem észrevenni. Ha valaki normálisan gondolkodott, és huzamosabb időt töltött el, akkor látta, hogy a magyar szocializmus és diktatúra egyáltalán nem

azonos a szovjet szocializmussal és a szovjet diktatúrával. Még Brezsnyev idején sem. Én amikor ott tartózkodtam a továbbképzésen, minthogy ezredes voltam és vezető beosztású katona, kaptam az öt hónapra havi hatszázhetven rubel ösztöndíjat. Ez egy orosz szakmunkásnak a háromhavi fizetése volt körülbelül. Én azt csináltam, amit akartam. Sok mindent vásároltam is, amit hazahoztunk.

Nyugatra 1965-től kezdve lehetett menni [lásd: utazás külföldre 1945 után]. Én rögtön kértem útlevelet a feleségemmel együtt, hogy kimenjünk Párizsba. És megkaptam én is, a feleségem is. A két gyerek persze itt maradt, úgyhogy a fedezet megvolt. Nem tudom, hogy ez a katonatiszti mivoltomnak vagy minnek volt köszönhető, de semmi cirkusz nem volt. Kiutaztunk, három hetet töltöttünk Párizsban. Mert az volt az első cél, Párizsba eljutni. Akkor már adtak hatvan dollár valutát [lásd: kék útlevel]. És Bécsben volt egy unokatestvérem, aki ott ékszerész volt, ő is adott pénzt. De hát kijöttünk valahogyan ott. Nem tudom, hogyan, de kijöttünk. Mind a ketten kaptunk hatvan dollárt, az százhusz dollár volt. Mi a három hetet ott remekül eltöltöttük, és elmentünk többek között egyszer ez alatt a La Manche csatornához is, Étretába. Ez egy üdülőhely. Ott a házak tulajdonosai abból éltek, hogy kiadták a ház nagy részét, akárcsak itt, a Balatonnál, külföldi turistáknak. Mi az idényzárás után, szeptember első napjaiban mentünk oda, akkor már nagyon kevesen voltak. Egy ilyen házban foglaltunk szállást, és ott a tulaj, mikor átadtuk neki a bérleti díjat, a francia frankot, mulatságos dolog volt, mert kiment a napra, nézte a frankot, simogatta, mert benne még a frankhamisítás emléke élt [*A frankhamisítás néven elhíresült bűnügy politikai botrányá dagadt pénzhamisítási ügy volt: Windischgraetz Lajos hg. irányításával egy szélsőjobboldali csoport 1924–25-ben kb. 30–35 ezer db ezerfrankost hamisított (az Állami Térképészeti Intézetben, amely gr. Teleki Pál volt miniszterelnök irányítása alatt állt). A remélt bevételt a revíziós mozgalom céljaira szánták. Az egyébként nagyon gyatrán sikerült hamisítványok értékesítésével megbízott ügynököket Hollandiában letartóztatták. Kiderült, hogy más prominens személyiségek mellett Bethlen István is tudott az akcióról. A parlamenti vizsgálóbizottság őt azonban tisztázta a vádak alól, a per fő vádlottjait pedig elítélték. – A szerk.*].

Párizsban is éreztem a különbséget az itteni meg az ottani között. De nem verbalizáltuk, hogy Franciaországban kapitalizmus van és szabadság, és hogy Magyarországon nincs szabadság, de hogy szocializmus van, azt konstatáltuk. Párizsban mentünk össze-vissza üzletekbe meg nagyáruházakba már csak kíváncsiságból is, olyan sok valutát nem adtak, hogy nagyon élhettünk volna, de nem lehetett nem észrevenni a különbséget. A franciaországi út azért is érdekes volt, mert vonattal mentünk Ausztrián és Svájcban keresztül. Az osztrák–svájci országhatáron csak az volt a fontos, hogy nem akarunk Svájcban leszállni, hanem továbbmegyünk. Bazelben aztán úgy kellett megkeresni a francia határőröket, egyszerűen nem voltak ott. Nekünk muszáj volt bebélyegezni, hogy belépünk, aztán bebélyegeztetni, hogy kilépünk, mert különben zűr lett volna. Majdnem határőrizet nélkül átmehettünk volna. Aztán voltunk Spanyolországban, a tengerparton üdülni, oda busszal mentünk. Kimentünk Bécsbe vonattal, és egy osztrák turistabusszal mentünk tovább. Mikor a busz megérkezett a svájci határra, intettek, hogy menjen tovább. De a sofőr félreállt, kiszállt, és mondta, hogy magyarokat visz. Na, szedje össze az útleveleket, mutassa be. Összeszedte, bemutatta, kész. Megvolt a határőrizet. Ugyanez volt a francia határon, ugyanez a spanyol határon. Nagyon lazán mentek akkor az ottani határátlépések. Az ember tudomásul vette. Nem lehetett nem észrevenni. Visszafelé az olasz Riviérán keresztül jöttünk, és Velencében eltöltöttünk négy órát. Ennyit voltam Velencében. De ez a négy óra is emlékezetes, mert tényleg igaz az a mondás,

hogy látni és meghalni. Meghalni nem kellett, de tényleg érdekes látvány volt.

KGST országokban is voltunk. Az NDK-ban, azután Csehszlovákiában, Lengyelországban. Ez is nyaralás, magáncéllal. Csehszlovákia magánút volt, lehetett itthon turistairodánál bérelni lakást, tehát meg lehetett az utazást itt szervezni. Az családi utazás volt, nem szervezett. A többit pedig vagy a honvédség szervezte, vagy beneveztünk valamilyen társasutazásba.

Három házasságom volt. Elvettem Magdát, akit még a háború előtt jegyeztem el. Magdával főleg az én hibámból csúszott félre a házasságunk, ezt én sosem próbáltam szépíteni, huszonnyolc év után váltunk el. Nekem oroszul kellett tanulni, mielőtt küldtek Leningrádba az öthónapos továbbképzésre. Nem akartam ilyen közös nyelviskolába járni, és akkor egy tanárnőt ajánlottak nekem, és ezzel a tanárnővel alakult ki olyan viszony, hogy Magdától elváltam, és később őt vettem feleségül. A jelenlegi feleségemet még az első házasságom alatt ismertem meg. 1972-ben váltunk el Magdával. Akkor aztán belementem egy második házasságba, amelyik egy csőd volt végig. Végül ő rúgott ki otthonról. Akkor kerültem a harmadik feleségemhez, ideköltöztem – azóta lakom itt –, és őt hamarosan feleségül vettem. Azóta békés az életem. Magda aztán megbetegedett, és 1986-ban májrák következtében meghalt.

1986-ban vettem először autót, egy Skodát. Előtte, amikor az intézet vezetője voltam, még járt szolgálati kocsi, ami 1982-ig vagy 1983-ig kijárt a lakásra. Tehát kocsival mentem be és haza. Akkor megszüntették a szolgálati kocsi magáncélra való használhatóságát, akkor kezdődtek a gazdasági problémák, már nem használhattam magáncélra, és én ezt komolyan vettem, de korántsem vette mindenki komolyan. Én akkor már metróval jártam, már megvolt a hármaskocsis metró. 1992-ben ezt az autót a második feleségem lányának a második férje használta túlnyomórészt, ő vitt, ha szükséges volt, ide-oda. Neki valamiért kellett a kocsi, aztán átírtam az ő nevére. Úgyhogy megszűnt a kocsi, azóta nem vettem.

Közegészségügyi-járványügyi főszakorvosi pozícióból mentem nyugdíjba ezredesi rangban, 1988-ban. Akkor hatvanöt éves voltam. Élt egy másod-unokatestvérem az USA-ban. Ő 1947-ben ment ki Magyarországról. Németországban végezte el az egyetemét, utána rögtön kiment az USA-ba. Ekkor már a feleségével együtt egyetemi tanárok voltak Cincinnatiban. Jártak Magyarországon az 1960-as évek végén meg az 1970-es években magánúton meg tanfolyamtartási céllal is, és mindig találkoztunk és összejöttünk. Azt mondta, ha nyugdíjba megyek, ők vendégül látnak az USA-ban, menjünk ki egy hosszabb látogatásra. Én is úgy gondoltam, ha kijutok az USA-ba, az legalább két hónap legyen, mert nem biztos, hogy még egyszer kijut az ember. 1988-ban írtam neki, hogy nyugdíjba mentem, és ha fenntartod ezt az ajánlatot, akkor küldjél meghívólevelet, mert a vízumhoz az kellett, és akkor kimegyünk. Küldött meghívólevelet, és 1988 júliusában kimentünk az USA-ba két hónapra. Nagyon érdekes út volt, főleg az USA északi részén csavarogtunk. Akkor volt az, hogy ha itt vettem meg a repülőjegyet az USA-n belüli utakra, akkor hallatlanul olcsó volt. Nem emlékszem pontosan, de azt hiszem, kétszázötven dollárért vettem a NorthWest nevű légitársaság járataira jegyet, és azzal egy hónapon át annyiszor utazhattam a NorthWest járatain, ahányszor akartam. Ez várólistás jegy volt, tehát hogyha nem volt hely a repülőgépen, meg kellett várni a következőt. De mindig volt hely. Az USA-n belül utaztunk, és részt vettünk egy kéthetes, a Yellowstone Parkot és a kanyonokat érintő buszkiránduláson [*A Yellowstone National Park a világ első nemzeti parkja. A mintegy 9 000 négyzetkilométeren elterülő park többek között gejzírjeiről, hőforrásairól, valamint grizzli, szabadon élő bölény- és jávorantilop-csordáiról híres. – A szerk.*]. Az

tényleg élmény volt. A túra vége Las Vegasban volt, délután érkeztünk, és reggel kellett továbbmenni. Én azt mondtam, hogy itt nem alszunk, mert Las Vegasba még egyszer nem jutunk el, bemegyünk a városba, és végig járkalunk. Mindenhova beengedtek, csak pénzünk nem volt, hogy ott valami mást is csináljunk. Onnan elmentünk San Franciscóba. San Franciscóban az unokatestvéremnek kapcsolata volt azzal a nővel, aki azt az utazási irodát vezette, amelyik ezt a kényelmes buszutat lebonyolította. Annak két fia élt San Franciscóban, mind a kettő milliomos. Azokkal megbeszélték, hogy mi odamegyünk, és ők a lakásukban vendégül látnak. Az egyik milliomos fiú megírta, hogy ha megérkezünk San Franciscóba, menjünk át a Golden Gate hídon busszal, ott egy telefonfülkénél várjunk, egy nő fog értünk menni, elvisz a lakásába, ott lakhatunk, úgyhogy ott töltöttünk négy napot. A negyedik napon felültünk egy Greyhoundra [*Távolsági buszjárat az USA-ban és Kanadában. – A szerk.*], azt hiszem, úgy hívták a buszt, és mentünk huszonöt órán keresztül fel, Seattle-ig. Seattle-ben két napot töltöttünk, akkor odaérkezett az unokatestvérem, bérelt kocsit, és kocsival mentünk Vancouverbe, ott megint két napot voltunk, amíg ők előadtak az egyetemen. Aztán az USA-n belül még több helyen voltam, New Yorkban is.

Izraelben ott volt ez az unokatestvérem, akiről már korábban beszéltem, Kádár Imre. Sőt kint volt egy rokonom, aki szintén a háború után szabályosan, kivándorló útlevelel ment ki Izraelbe, az egyik nagynéném, Magda. A korábban, a háború előtt kiment rokonnak [*A papa Zoltán nevű féltestvérének – A szerk.*] már gyerekei voltak, szóval ott volt egy elég kiterjedt rokonság. Élő kapcsolat csak ezzel a volt cionista unokatestvéremmel volt, mikor ott kint voltunk 1989-ben. Pestről mentünk repülővel, az izraeli légitársaság gépével. Akkor ő vitt végig bennünket ezen a rokonságon. Olyan állásban volt, hogy szabad kocsihasználata volt, tehát autóval a vállalat terhére beautóztuk Izrael egy elég jelentős részét. Három hétig voltunk, és miután kocsi állt rendelkezésre, nagyon sok városban meg két kibucban is voltunk. Volt egy érdekes dolog, ezt elmondom. Amikor az USA-ban ezen az autóbustúrán vettünk részt, egyszer a feleségem, aki anyanyelvi szinten tudott oroszul, valamit oroszul mondott nekem. S mikor a buszról leszálltunk, odajött egy idős nő, és megkérdezte a feleségemtől, hogy orosz-e. Mondta, hogy nem, magyar. Kiderült, hogy ő Litvániából vagy Lettországból vándorolt ki még a háború előtt Izraelbe, és ott egy kibucban él. És azt mondta, ha egyszer kijutunk Izraelbe, menjünk el hozzá a kibucba. Megadta a címét, mindent, és akkor ők aztán végig oroszul beszéltek. Amikor kint voltunk Izraelben, akkor tényleg meglátogattuk a kibucban, ahol ő már mint nyugdíjas élt. Az egy nagy élmény volt nekem, az izraeli kibucok élete. Az egyik kibucban, ahol voltunk, volt ez a nyugdíjas asszony. A másik kibucban volt a Zoltán nevű nagybátyámnak a fia. A kibucnak volt egy vegyi üzeme, amelyik exportált külföldre, és ő volt a főmérnök. Őt a kibuc kitaníttatta mérnöknek, járt tanfolyamon külföldön többször is, és ő mint főmérnök tartozott abba a kategóriába, amelynek nem kellett évente az összes kibucfunkciót végigcsinálnia, mert rá a gyárban volt szükség. Egyébként az volt, hogy dolgoztak a mezőgazdaságban, az állattenyésztésben, a belső kibucmunkákon, ott mindenki végigment mindig ezeken a dolgokon. Ebben a kibucban például volt egy három kibuc által fenntartott egészségügyi intézmény, amelyik a magyar kórházakhoz képest elképesztő dolog volt nekem, aki már jócskán ismertem a hazai viszonyokat. Ebben a kibuckórházban – ez egy kis intézmény volt – kétágyas szobák voltak, minden szobához saját fürdőszoba, saját vécé tartozott, minden szobában volt televízió, telefon, rádió, ez a magyar viszonyokhoz képest elképesztő dolog volt. A nyugdíjasoknak elkülönített, összkomfortos, egyszobás lakosztálya volt [*a kibucban*], és az, hogy minden nap ott van a kiképzett egészségügyi nővér, és végiglátogatja őket, ezek tényleg mély benyomást tettek mindkettőnkre.

Én kétszer kaptam kárpótlást. Volt egy kárpótlás valamikor, ha jól emlékszem az 1960-as évek elején, amikor a németek nem a zsidóknak egyénileg küldték meg a kárpótlást, hanem a magyar államnak. Mint kiderült, a magyar állam ennek a német márkában küldött kárpótlásnak a jelentős részét elsíbolta, és a zsidóknak forintot adott. Mi tizenkétezer forintot kaptunk Magdával, ami akkor nekünk elég volt arra, hogy az új lakásunkba bútorokat vegyünk. Tehát az egy szép összeg volt. Kellott igazolás, de nekem megvolt. Mi mind a ketten koncentrációs lágerben voltunk, és ezt tudtuk tanúkkal igazolni. És azt hiszem, a hitközség is adott valami igazolást, úgyhogy ilyen módon jutottunk hozzá. Aztán az 1990-es években adott kárpótlást egy német szervezet [Az interjúalany a *Claims Conference*-től kapott kárpótlásról beszél. Az 1951 óta működő *Claims Conference* különböző programokat finanszíroz a nácizmus legrászorultabb áldozatainak segítésére. A programokhoz szükséges pénz a német és osztrák államtól, a nemzeti szocializmus időszakában kényszermunkásokat használó iparágaktól, valamint a tulajdonosok által vissza nem kért német zsidó vagyontól származik. A *Claims Conference* 1998-ban segélyalapot hozott létre a nemzeti szocializmus alatt üldözött közép- és kelet-európai zsidók támogatására, amelybe a német szövetségi kormány 200 millió márkát fizetett be. – A szerk.]. Minden évben igazolni kell, hogy az ember él, különben nem küldik. Ott le kellett írni részletesen, amit végigcsináltam Németországban. Lefordították németre, kiküldték, és a németországi Kárpótlási Hivatal, amelyik ennek a fedezetét Németországban állta, visszaigazolta, hogy az én történetem hiteles. Ennek ott megvoltak a nyomai, kiderült, hogy ők pontosabban tudtak bizonyos kérdéseket, mint én. Mert én emlékből írtam, nekik meg adataik voltak. Úgyhogy akkor kaptam egy nagyobb összeget német márkában, aztán küldtek negyedévenként márkában, most pedig euróban adott összeget. Ez egy nagyon jó segítség ahhoz, hogy az ember fent tudja tartani az életszínvonalát. Ebbe nem szól bele a magyar állam, semmi köze hozzá. Annyiban van köze hozzá, hogy ezért nem kell adózni. Most négyszáz eurót küldenek háromhavonként, ez közel százezer forint, három hónapra elosztva olyan harminc, harminchárom ezer forintnak felel meg.

A magyar államtól a szülők után járó kárpótlást kaptam. Először azt a szegényszámba menő harmincezer forintot. Az egy gyalázat volt a szememben. Ma se tudom megemészteni, hogy jutott eszükbe, hogy egy apáért meg egy anyáért harmincezer forintot adjanak, ami akkor már nem volt komoly pénz. Az a tizenkétezer forint annak idején ahhoz képest egy igen jelentős összeg volt. A harmincezer forintot az Orbán-kormány adta, akkor volt az, hogy többen visszaküldték az Orbánnak a Parlamentbe. Én valahol távol voltam akkor, azt hiszem, az unokatestvérem hívott meg Svájcba. Akkor jött ez, és a feleségem felvette. Ha én itthon lettem volna, én sem vettem volna fel. Aztán azt hiszem, hétszázezer forintot adtak később, már a Horn-kormány alatt.

Megírtam az édesapám történetét, ami aztán megjelent a „Múlt és Jövő”-nek az antológiájában [Kádár Pál: „A környógynapszamos”, in *Kőbányai János (szerk.): Az út szélén, Holokauszt-életek I, Budapest, Múlt és Jövő, 2004*], és azután kezdtem megírni, nyolcvanegy éves koromban az én túlélésemet. Ez a „Katika megtagadott csókja”. Először nem úgy írtam, hogy „Katika megtagadott csókja”, hanem hogy „Túlélésem kalandos története”. Aztán fokozatosan alakult ez ki, hogy gyerekkorom, a kamaszkorom, az ifjúságom, a felnőtté válás és a túlélés. Ez le van adva. Hogy aztán ebből lesz könyv vagy nem, nem tudom.

Vállajon utoljára a harmadik feleségemmel voltam, 1998–2000 között valamikor. A polgármester hívott meg. Nyírbátorban van egy zenésztábor minden nyáron, aminek a végén hangversenyeket adnak a zenészek, akik ott összegyűlnek. És a nyírbátori hangversenyek után ezeket minden évben

meghívták vagy meghívják Vállajra, és a vállaji templomban is adnak hangversenyt. Egy ilyen eseményre hívott meg a polgármester. S akkor a nagyobbik fiam, akinek kocsija volt, meg a menyem és a feleségem lementünk Vállajra, és akkor néztük meg az apám emléktábláját. Elvittem őket megnézni az utcát, amit róla elneveztek. A vállaji [*első világ*]háborús hősök emléktáblájának a talapzatán volt szabad hely, oda van bevésve, hogy a falu mártírjainak emlékére, és ott van, hogy Dr. Kádár József, felesége és Lajos fiuk. Ott van a második világháborús hősi halottak alatt.